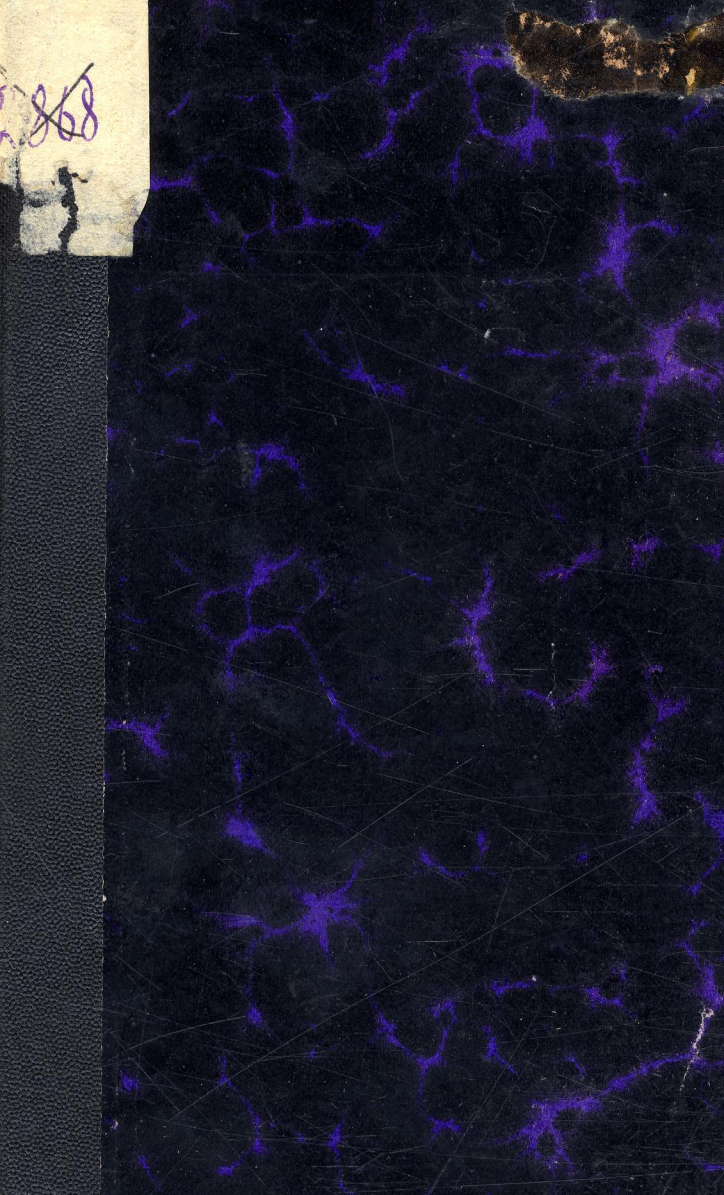

Бібліотека
ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“

Число

1855

Знак

— 2 —

3275

Наші справи,
№11

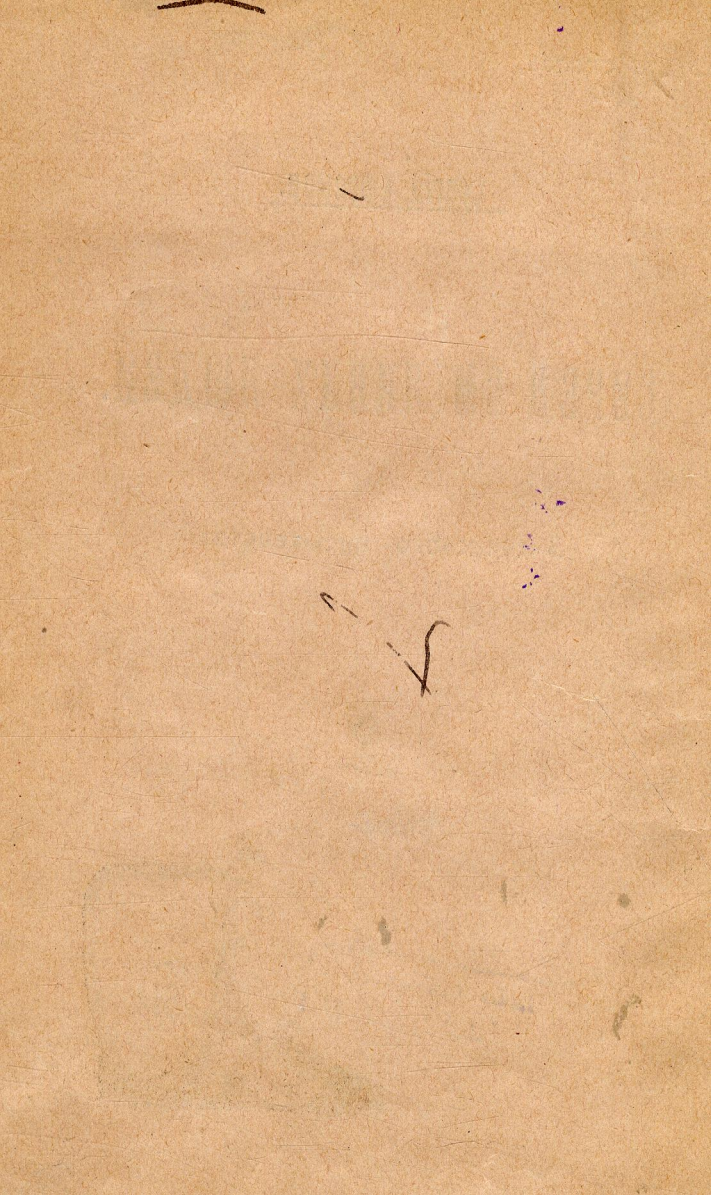
Сергій Єфремов.

У. 64

СЕРЕД СМІЛИВИХ ЛЮДЕЙ.

З сучасного письменства.

Наші справи,
№11

Сергій Єфремов.

СЕРЕД СМІЛИВИХ ЛЮДЕЙ.

З сучасного письменства.

Ш5(2-8u)/5-3+
Ш5(2-8p)/5-3

Зомісати

Сербія Сербия

СЕРБІЯ СЕРБИЯ

СЕРБИЯ СЕРБИЯ

Львівська т. жавна
наукова б.з. ена
№ 2009

Київ.

Друкарня 1-ої Київськ. Друкарськ. Спілки. Трьохсвят. 5.
1911.

I*).

„Шире дорогу!“—Українська одміна цього поклику.—Тріска пливе.—Будучність і „Будучність“.—Гніздо „найзнаменитших українських письменників“ і легкий шлях до безсмертності.—Лист д. Франка і „фігура умовчання“ д. Венгжина.—„Листи з Києва“.—Рахунки молодих Бутенків з власною фантазією.—Хто і кого обороняє?—Символ віри або „штука“ д. Бутенка.—„Штука“ д. Личка.—На віщо?

„Шире дорогу,—восьмидесятникъ идеть!“—таким пишним та гордим викликом кінчає хтось із читачів свого листа до небіжника Шелгунова, одного з найтипівіших заступників покоління 60-х років у Росії. Відомо, сподіваюсь, читачам, як озвався на цей виклик не тільки сам адресат, а й інші визначніші письменники тогочасні. Ціла низка блискучих публіцистичних праць була відповіддю на цю непомірну претензію одного з „молодого покоління“, одного з тих, що мали себе за дійсних заступників свого часу і во ім'я його кидали своїм заслуженим попередникам силу незаслужених обвинуваченнів, образ та докорів. Правда, не все в тих ієреміядах „молодого покоління“ ясно

*) Статі ці друкують в фельетонах „Ради“ за 1909 та 1910 р.

було, але одна риса виступала на перший план—це колосальна амбітність, величезні претензії „молодого“ тоді покоління разом з мизерними засобами, браком справжньої сили і молодощів,—та риса, що найкраще тоді виявила себе в оцих характерних для свого часу лозунгах: „наше время—не время широких задач“ і потреба часу—то так звані „малыя дѣла“. Легко зрозуміти, як обурювала заступників старшого покоління, що бачили кращі часи, ця зовсім таки не молода філософія у ніби молодого покоління. „Старі“ письменники прийняли виклик і довели нестеменно, що „молоді“ їхні антагонисти, як по правді казати, далеко-далеко старіші од тих, кого вони так згорда потріпують, що ідейно вони зразу ж упали в маразм апатії і беззмістовості і цим осудили сами себе на смерть, підкопавши для себе коріння в будучності. Історія довела, хт́о вийшов переможцем з цього змагання: тоді як кволе, хирне, нікчемне покоління „восьмидесятників“, не вважаючи на пишні виклики, зішло з сцени ганебно, забуте й нікому непотрібне—„старі“ через їхню голову й досі сяють своєю ідейною свіжістю, молодістю і красою,—тим, що забезпечує їм і вічну пам'ять, і життя в будучності. Пишний поклик: „шире дорогу—восьмидесятникъ идетъ!“ таким чином дуже скинувся на нашу, вже зовсім не пишну, приказку: „роздайсь, море,—тріска пливе“...

А тим часом такі пишні поклики—звичайна річ і у нас на Україні. Кожного разу, скоро потьмариться світ громадського життя і в присмерку темних часів виходять на роботу лицарі темної ночі—разом з ними неодмінно обізветься й якась тріска з-поміж самого громадянства. Товариш і супутник нічних істот, вона кидає в просторінь

свої виклики морю живого життя — цілому морю, не инакше, на меншому вона не помириться. Звичайна теж і доля цих трісок: після гордого виклику якомсь непомітно тріска хтось зна де й дінеться, і сліду від неї не стане: не знаєш, де і коли поглинуло її широке море. Але в даний момент людська тріска почуває себе героєм: де ж пак — вона, тріска, з самим морем на герць виходить — і, певна річ, у власних очах виростає вона якимсь велетнем, а разом ростуть у гігантському масштабі й претензії та амбітність, що так люблять про себе галасувати. Це все пнеться на котурни, надимається, в пишні шати прибірається, вимагає до себе уваги, кричить, що йому належить будучність, і... раптом — зникає без сліду. Будучність уперто тікає од таких хвальків, чи то будуть люде, чи цілі напрями, — бо справді належить вона не тріскам, а істотам, що мають щось сказати, що в своїй праці покладають надії не на широку горлянку, а на розум, який дає лад органам тіла, не на рекламу, а на справжню працю, висвітлену загальними ідеями, оживлену певними завданнями, зведену до якоїсь ясної системи. Напрями, що посідають ці справжні скарби людського духа, вносять своє щось у світову скарбницю і, навіть померши, опорожнивши місце для нового, те щось лишують на вічний ужиток дальшим поколінням. Ось через віщо тільки таким напрямом і належить будучність.

Але єсть будучність — скромна, тиха будучність, і єсть „Будучність“ — бундючна, самохвальна, рекламна, галаслива „Будучність“. І вона, ця остання „Будучність“, належить тим, хто горлає, скільки духу, тепер у присмерку темних часів: „роздайсь, море, — тріска пливе“. І хоч голос у галасливої „Будучности“, не скажу щоб міцний

та дужий був, але треба й до його прислухатись: все ж таки це „Будучність“, з її сторінок несуться войовничі виклики морю широкого життя. Як ознака часу, варт уваги навіть тріска, бо може найхарактернішою виступає як-раз вона серед загальної тиші та зневірря.

Вперше про „Будучність“ дізнався я з газетних оловісток. Стояло там, що це „літературно-науковий двотижневик“, виходить у Львові, коштує чотирі карбованці на рік і має співробітниками „найзнаменитших українських письменників з Галичини, з російської України і Буковини“. Останнє мене найбільше спокусило: за таку дешеву ціну придбати „найзнаменитших письменників“ з цілої соборної України (шкода тільки, що Американську Україну чомусь поминуто), скажу так—ціле гніздо „знаменитостей“, квинт есенцію української науки й літератури—річ, зрозуміти легко, яка принадна та спокуслива. І я добув собі „Будучність“.

С. Твердохліб, Ф. Коковський, І. Загребельний, В. Тарноградський, М. Євшан, В. Павловський, А. Ріпецький, знов М. Євшан, М. Бутенко, ще раз М. Бутенко... гм—певно, це „найзнаменитші“, хоча... Щоб засоромити своє нецтво, заглядаю в „Українську Музу“ і дивом великим дивую: більшість із поименованих „найзнаменитших“ (розумію тут самих поетів) і там пропущено, а там же „знаменитостей“ і не оберешся. Дарма,—починаю читати з кінця, з ч. 3-го. Одразу натрапляю на таку обіцянку „від адміністрації“ журналу: „хто з'єднає нам бодай двох совісних передплатників, сьому вишлемо цілий річник місячника „Бжолі“. В слід. числі подамо імена премійованих передплатників“. Це добре, міркую, бо за таку малу ціну—ціну всього двох передплатників кожен може набути собі

від редакції безсмертність, записавши своє ім'я на сторінках самої „Будучности“, поруч „найзнаменитших“, яких, правда, поки ще ніхто не знає.. Але ось між співробітниками око набачило справді знайоме добре ймення Ів. Франка. Одразу перегортаю аж до останньої картки й читаю:

Сьогодні, дня п'ятого січня одержав я 1 число видаваної Вами часописи „Будучність“ і знайшов у ній відразу дві немилі для мене несподіванки, а власне — початок мого ще в 1875 р. написаного, недрукованого і мною давно забутого оповідання „Вугляр“ і початок рецензії д. Євшана на мого „Мойсея“.

Протестую наперед проти того, щоби Ви у слідуючим числі називали моє ім'я в числі співробітників „Будучности“. Не хочу вживати відповідного слова для скваліфікування Вашого поступка з моїм оповіданням, але позволю собі звернути вашу увагу на те, що такий поступок був би на половину можливий тільки по моїй смерті, а я ще, як Вам відомо, досі, дякувати Богу, не вмер.

Далі д. Франко говорить про рецензента „Мойсея“, що „автор пише з претенсіями, але не має найменшого поняття про те, що пише“ і наводить цілу низку „помилоч“, делікатненько кажучи, д. Євшана (між иншим „що письменник Лягерлеф не є мущина, але жінка“ і т. и.). На прикінці маємо пояснення від редактора „Будучности“, д. Миколи Венгжина, що Франкове оповідання дістав він „приватною (?!) дорогою“ і цілий рік збирався (!) повідомити автора, але таки не зібрався й надрукував так. Що ж до закидів про „помилки“ в рецензії, то п. редактор волів тут обмежитись красномовною „фигурою умовчання“.

Не знаю, чи задовольнить така відповідь д. Франка. Але що ж це за „Будучність“, питаюся, що свою кар'єру одразу починає такими нечувани-

ми способами саморекламування, літературною... як і д. Франко, не хочу вживати відповідного слова для характеристики пригоди з „Вуглярем“, та претенсіональним неучтвом у науковій частині? Що це за „Будучність“, яка знати не хоче сучасности? Що це за літератори, нехай навіть і „найзнаменитші“, які так одразу і радикально чхають на всяку літературну пристойність? З чим це маємо ми діло — з літературою, чи тільки літературною тріскою, що бундючно гукає — „роздайсь, море“?...

Зрозумів я це тільки тоді, коли перечитав „Листи з Києва“ одного з „найзнаменитших“ письменників з російської України, д. Михайла Бутенка.

Не хотів би я цього „найзнаменитшого“ чіпати. З одного боку, занадто бо уваги багато ця знаменитість присвячує моїй маленькій особі, а з другого — знов же таки занадто неароматний дух із тих листів іде, — дух баби Палажки, що на мить одну почувла себе героєм (де ж пак — серед „найзнаменитших“ опинилась: це ще краще, як у попаді за столом!) і з геройським виглядом розповідає якісь дрібні, на базарі підхоплені плетки; та ще дух Пуришкевича, що свої „тези“ доводить вже просто „не удобь глаголемими словесами“. Не хотілося б, кажу, розворушувати цю ароматну мішанину самотитної баби Палажки з „истинно-руським“ Пуришкевичем. Але ж тут з усієї „Будучности“ найвиразніше проступає той виклик — „роздайсь, море“, тут найголосніше зводяться якісь рахунки „молодих“ з „батьками“, тут ставляться такі обвинувачення, яких замовчувати не слід, як що вони справедливі. І хоч-не-хоч, а треба з д. Бутенком рахуватись, — правда, занадто вже пахучих його місць я не торкатимусь.

„Далекозорий розум батьків намітив здавна для себе одну програму: цькувати українську молодіж, перетинати їй усі шляхи до самостійного розвитку і шукання нових форм життя, нових ідеалів“—от як гостро ставить обвинувачення д. Бутенко в тій самій „Будучності“, що тільки що самоправно і крадькома покористувалась працею одного з „батьків“. „Цькування молодіжі літературної,—кидає свої громи автор далі,—доходить до того, що хазяїни газет і журналів що-дня не можуть змовчати, щоб когось не розп'ясти“. „Наші „батьки виставили свої шибениці на усіх фронтах (!) життя і ловлять кожного молодого письменника, який хоч трохи силкується вкласти свого розуму і серця в свій твір, оддають його в руки якого-небудь критика-дегенерата, що виконує при часописі роль ката, і цей вже розправляється з молодим сміливим новатором, або просто самостійним добродієм“.

Я хотів ще подати кілька виписок з писання „молодого сміливого новатора“ при „Будучності“, але счинився: гидко зробилось і невимовна досада стискає серце, коли згадаєш, якими способами обороняють люде свої... я не знаю навіть, що саме вони обороняють і од кого. Бо хоч д. Бутенко сміливо пише, що обороняє „молодіж“ од „батьків“, але я запитаю—яку молодіж? Хто і коли творив над молодіжжю те, про що пише її самозванний, непроханий адвокат? І чи потребує молодіж такої оборони? Адже діло ясне: скоро справді так справа стоїть, як „Будучність“ устами д. Бутенка промовляє, то, певна річ, вона подасть факти, бо це ж елементарно-проста річ, що всяке обвинувачення мусить виходити з точно означених фактів і на них спиратися. Фактів нема, зате єсть де-що інше,

Треба завважити, що всі оті істеричні вигуки д. Бутенка понаписувано з приводу реферата д. Матушевського в київському українському клубі про модернизм в українському письменстві. Модернизм, реалізм і інші літературні напрями—діло рук людських і, як таке, підлягають і судові людському. Кожен може дивитись на них так чи инакше, відповідно до свого світогляду, смаку і т. и.; погляди ці можуть бути правдиві і помилкові, можуть бути обґрунтовані й доведені і можуть висіти в повітрі. Можливі змагання неоднакових поглядів, боротьба різних течій—і це справді ми щоденно бачимо в житті. Але змагання, як і всяка серйозна розмова, можуть бути тільки тоді, коли розмовники говорять однією мовою, щоб розуміти одно одного, коли вони, вимовляючи те чи инше слово, надають йому однакове розуміння, коли вони на решті знають, про що говорять. З цього погляду один з „найзнаменитших“ з „Будучности“ виявляється фігурою досить цікавою і характерною. Низка наївних афоризмів та істеричних вигуків, не зв'язаних нічим між собою, купа непродуманих фраз, якихось недоладних вигадок—от і все, що він може дати на оборону модернизму. „Розум зап'явся (!) позитивизмом, який не дав (?) нічого загалу і лише зміцнив панування хижих і дужих (?). Ідеал рівенства, волі і братерства збанкрутувався навіть (!) в горнилі політично-суспільних дослідів, у Франції, де панує злодіяцтво, розпуста і невіра... Економічні відносини грають величезну роль в виробленню ідеалів, віри і способів боротьби. Як раз економика і збила з ґрунту (?) холодний позитивизм, який не допускав силу чуття до діла (?). Реалізм (як виявлення філософії позитивизму) не годен був задовольнити потреби духа, бо він довів

штуку до ремесства, до фабричного виробу". І далі висновок з усього цього: „Література (белетристика, поезія) є штука, а не ремесство (яке тільки копіює, а не творить). Тому реалізм, *це б то рабське копіювання того, що око бачить*, не міг задовольняти творчих поривань духа. Без творчости нема життя. Тому штука так сильно впала під час панування реалізму“.

Я навмисне навів цей „символ віри“ оборонця українського модернізму, щоб читачі сами бачили, з ким мають діло. На мою думку, до цієї збірки загальних фраз, вигадок та нісенітниць не стає ще одного найголовнішого афоризму: „на городі бузина, а в К іві дядько“,—тоді був би повний асортимент придурковатості, що так сміливо загортається в тогу всезнайства. І справді—розмовляють, змагаються люди про модернізм, реалізм і т. и.—і до вас раптом підходять з аргументом, що реалізм—„то рабське копіювання того, що око бачить“. Убити одразу можна отаким аргументом!..

Зате ми знаємо тепер, що і від чого обороняє д. Бутенко: не молодіж взагалі, а тільки „модерну“ молодіж і не од реалізму, а од власної вигадки—отого „рабського копіювання“. Бажаю йому й на далі такого ж успіху в справі сполучення огородної бузини з київським дядьком. Це—„штука“, „творчість“, а кажучи словами нашого „найзнаменитшого“ земляка, „тільки пам'ятники творчости, діла штуки лишають поколінням вказівку (?) і рекомендують здатність до життя. А газетні шпальти брехні і наклепів забуваються на другий день“,—досить прозоро додає д. Бутенко. От тільки я не знаю, куди саме його власну „штуку“, як і всю загалом „Будучність“, примостити: чи до

„вказівки“ потомним цоколінням, чи просто до „газетних шпальт“...

Не знаю теж, що робити і з „штукою“ д. Личка „Молодое украинской литературы“ („Кубанський Курьерь“, ч. ч. 94—98). А „штука“ знов же не аби-яка...

Д. Личко теж говорить ніби то від „молодих“ і теж найбільші гори верне на українську критику (та й хто тільки на неї не верне!) за те, що вона не зрозуміла Мирона з „Щаблів життя“ д. Винниченка, — „Мирона, который почему-то упорно не говорит о былой славе своего народа, о шароварах Довгочхуна, величиной с синее море, не упоминает о Неньке-Украинке и прочих милых сердцу так называемых украинских „демократов“ словах. Побить за это автора камнями“... Знов обвиновачення поставлено так недвозначно, що відразу видко, що повстало воно тільки з глибини „творчого“ духа самого автора. Таких дурних претензій ніхто до Мирона, звісно, не ставив. Але що це д. Личкові може завадити? Він ураганом проноситься над українською критикою, російською, німецькою, англійською і всіма іншими світовими літературами, „ростекается мыслию по древу, сфырмь волкомъ по земли рыщетъ, шизымъ орломъ подъ облакы ширяетъ“, трощить всіх і все — на те тільки, щоб так охарактеризувати Мирона: „Онъ репрезентуетъ собой цѣлое течение революціоннаго міра. Онъ соц.-демократъ. Только онъ не Бебель, не Плехановъ, не Ленинъ, не Каутскій. Въ его многогранной душѣ всѣ они живутъ и ни одного нѣтъ въ отдѣльности“.

Дійсно — „многогранная душа“ у д. Личка: такої штуки доказати він умудрився, за яку старий Кузьма Прутков равав просто в живі очі плюнути

(„плюнь, каже, тому въ глаза, кто скажетъ, что можно объять необъятное“). Та ще й як науково доказав. Ймення, цитати, та ще з первотворів, так і сиплються у його, і як третирує він невблаганно отих усяких „Спенсерів“ нещасних та „Дж. Ст.-Міллів“,—я вже не кажу про дрібніших істот... Чисто немов отой польський професор, який оповістив недавно, що теорія Дарвина має проїстнувати тільки до весни цього року, поки він, з ласки божої Болеслав Блоцький, свою брошуру надрукує. Тільки... одна ще цитата з д. Личка.

Мова йде про Метерлінка, що він дасть „пролетарську драму“. „За это,—додає д. Личко,—говорить не только его талантъ, но объективныя условия его родины—Бельгии съ высокоразвитымъ капитализмомъ... Одна изъ его *послѣднихъ драмъ* „Жизнь пчелъ“ даетъ право намъ такъ думать“. Одна така впевнена увага—і що лишилось од учености д. Личка! Як що він так і інші речі цитує, як цю „*послѣднюю драму*“ Метерлінка на свої очі бачив, то можна тільки дивуватись, до якої сміливости чоловік доходить, бо „Жизнь пчелъ“ далеко не з останніх творів Метерлінка та й не драма це зовсім... Чисто—„письменник Лягерлеф не є мушина, але жінка“, як пише д. Франко критикові з „Будучности“.

„Шире дорогу“, „роздайсь, море“!—гукають з „Будучности“ і з інших отаких закутків усякі непризнані генії, ображені амбиції, роздуті претензії, оті запізнені „восьмидесятники“ та літературні тріски, що з тих чи інших причин не знаходять собі кращого притулку. Це, певна річ, їхнє діло, але на віщо тільки своє власне, особисте діло прикривають вони загальними інтересами та боротьбою поколінь, на віщо ховаються за спину молодіжі,

неповинної взагалі в їхніх замислах і до них непричетної, на віщо зловживають вони ймення великої будучності?

На віщо?...

II.

Ще раз — на віщо? — Кому треба галасу? — Модерна на українському ґрунті. — Схема боєтєби українських пооліннів. — Люде 40-х років та їх наступники до останнього часу. — Основні риси зміни пооліннів. — Пізня проява. — Де ґрунт переважно естетичного напрямку на Україні? — Чи єсть той ґрунт? — Штучна квітка.

На віщо? — таким питанням закінчив я свою останню розмову з читачем про непомірні претензії того гуртка в нашому громадянстві, що зве себе „молодими“ і з вершин своєї проблематичної молодости кидає громи на кращі традиції нашого письменства. На віщо свою особисту справу, справу ображеного самолюбства непризнаних геніїв, виставляти за справу цілого молодого літературного покоління, на віщо обмовляти його, неповинне в заходах „Будучності“ і тих поодиноких трісок, з яких сміливіший екземпляр то тут, то там виткнеться Пилипом з конопель, виставить голову, викричне згорда своє комичне — „роздайсь, море!“ і згине в глибині? Адже видима річ, що позиції здобуваються не галасом, не криком, не саморекламуванням, а іншими засобами, до яких належить насамперед праця во ім'я певних ідеалів, яка з свого боку залежить од загального розвитку та літературних талантів серед того чи іншого напрямку. Д. Винниченкові, напр., або л. Стефани-

кові не треба про себе галасувати, бо таланти їхні одразу кожному видко, чи то старому, чи молодому; не треба таких способів братись і д.д. Олесеві, Черкасенкові та ще де-яким безперечно молодим письменникам, що вийшли на літературну ниву вже останніми часами і знаходять собі теплий привіт як-раз серед тих кругів, за яких д. Бутенко становить шибениці на сторінках „Будочности“ для всіх молодих. Отже далеко простіше було б діло, як би ті, що беруть на себе сміливість говорити за „молоде“ покоління, замість комичних громів на „батьків“, одразу показали свої таланти, виявили перед усіма свою працю й тим довели свою здатність до життя, а не галасливим та обмовним лементуванням. Адже проти фактів не змагаються, а тим часом ніяких фактів наші літературні тріски не подають, обмежуючись самими голими наріканнями та скаргами на те, що їх „злоскозненно“ не хтять признавати, що їх замовчують, не дають говорити і т. и.,—так наче справжній талант, справжню силу можна замовчати або затупити їй рота. Ні, причина тут зовсім не в „злоскозненності“.

Річ у тому, що модернизм (беручи це слово в тому широкому і, коли праду казати, досить таки невиразному розумінні — новітніх естетичних шляхів у мистецтві) на українському ґрунті не дав досі ні визначних зразків нової творчості, ані теоретиків нового напрямку не виставив. Коли не рахувати скандалістів, на зразок д. Бутенка, то вся теоретична оборона новітніх шляхів у нашому письменстві обмежується туманним маніфестом д. Гриневичевої, патетичними викликами д. Коцовського, віршованим *profession de foi* д. Вороного та ще двома-трьома такими ж творами, в яких не розбе-

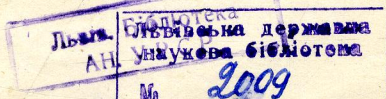
реш до ладу, чого їх авторам хочеться. З другого боку, oprіче справді талановитої д. Кобилянської, що більш-менш консеквентно служила (на жаль, не служить) новому мистецтву—не можна назвати ні одного ймення, яке могло б стати осередком української модерні. Не д. Хоткевича ж справді ставити за суддю і пророка її, і не д. Яцкова з д. Пачовським, і не тих хоч і „найзнаменитіших“, але поки що нікому невідомих авторів, що здобувають собі славу і віршем, і прозою на сторіках „Будочности“. Можливо, що хтось із них колись і дасть щось визначне, можливо, що ніхто нічого не дасть,—більшість із них вже зовсім виявилась і надій великих не викликає, — але досі принаймні модернізм у нас не стояв у першій лаві напрямів, що притягують до себе загальну увагу. Скажу більше—де-які об'єктивні умови нашого розвитку говорять про те, що й не стоятиме, що сподіватися його розцвіту на українському ґрунті в близьких часах — значить сподіватись неможливого. Щоб це зрозуміти, треба хоч схематично, хоч у загальних рисах перебігти ту боротьбу поколінь, що справді одбувалася вже на українському ґрунті, й знайденими результатами перевірити те, про що буквально голосить автор „Листів з Київа“.

Першим поколінням, що виступило з власною фізіономією на Україні й мало певну програму діяльності, треба вважати наших „людей 40-х років“, що згуртувалися коло відомого Кирило-Мефодієвського братства у Київі. До того часу у нас власне не було того, що ми звичайно зовемо поколінням, тобто певної групи однолітків з виразною фізіономією, бо поодинокі люди покоління ще не складають, а доти у нас були тільки такі поодинокі люди. Отже періодичну зміну на-

прямів, історію свідомого громадського руху на Україні треба починати з людей 40-х років. Від попередніх часів вони дістали в спадщину де які традиції, переважно літературні, але уложити їх у певну програму, виробити новий світогляд на підвалинах українського життя—це щастя випало на долю їм, людям 40-х років. І вони, як на свій час, зробили це не згірше.

Думаю, що нема потреби докладно говорити про програму наших братчиків, бо це річ досить широко тепер відома, та й наше завдання того не вимагає: адже нам треба простежити тільки зміну, чи—як хочете—боротьбу поколінь на українському ґрунті, а для цього досить буде знайти найвиразнішу рису данного покоління і проти неї поставити, звівши віч-на-віч, таку ж саму рису найближчого з пізніших поколінь. Коли в програмі Кирило-Мефодієвського братства обличити на боці кріпацьке питання, як дочасне і спільне всім тогочасним поступовцям у Росії, то найвиразнішою рисою братчиків, їх специфічною ознакою мусимо признати їхні політичні змагання, їхню програму федералістичної всеслав'янської держави на основах рівності, братерства й того, що тепер ми звемо національним самовизначенням. Можна так чи інакше ставитись до напрямку людей 40-х років, але їх політизм виступає найвиразніше в їхніх змаганнях.

Реакція змела братчиків, розпорошила по всіх усядах і не дала ні виявити свої змагання практично, ні виробитись поколінню 50-х років, яке, правда, не народилося і взагалі по всій Росії. Отже, коли настали кращі часи, то одно проти одного опинилися—старі братчики і молоде покоління 60-х років, у якому перед ведуть Антонович, Риль-

ський, Жигецький. Яка ж була зустріч цих „батьків“ та „дітей“?

„Діти“ зросли під час найтяжчої політичної реакції з одного боку та світлих хвилин загального походу проти кріпацтва—з другого. Це й відбилося на них перевагою соціально-економічно-просвітних змагань. Кріпацтво падає у них на очах, визволений народ потребує, з одного боку, упорядкування свого економічного життя, а з другого—свідомості та освіти. І в цих-от напрямках і починається праця молодого покоління 60-х років. Політичні завдання свідомо одкладаються у них на потім, одходять на задній план; молоді діячі навіть зрікаються політичної діяльності за-для органічної праці коло добробуту й просвіти народньої. Аполітизм—це основна, можна сказати, риса українського покоління 60-х років, що найдужче пробилася в знаменитому „Отзвѣ изъ Кіева“, тобто колективній заяві молодих українців, та в інших тогочасних документах.

Але боротьби між старим і новим поколіннями, не вважаючи на їх принципіальну протилежність, цим разом не було. Річ у тому, що розпорошені по всій Росії братчики на заслання здебільшого розпорошили й свою основну рису, переважний політизм своєї програми. І в часи „Основи“ обидва покоління 40-х та 60-х років мирно зустрілися на одній роботі й робили її досить одностайно в недільних школах, популярних видавництвах і т. и. Програмові заяви людей старшого покоління, напр., Костомарова, на той час дуже виразно втратили вже свій колишній політичний запал і придбали ту безполітичну окраску, до якої нахил виявили й молоді діячі. От через віщо

перша зустріч „батьків“ і „дітей“ на українському ґрунті відбулася досить приязно, виявившись у співробітництві на полі однієї громадської роботи. Була, правда, одна людина (маю на думці Драгоманова), що не вкладалась у зазначені рямці, але тоді діяльність її належала ще майбутнім часам.

Покоління українських 70-ників само розбилося принаймні на три паралельних течії: політично-соціалістична школа Драгоманова, націоналістична Кониського, та найбільш численна була третя—культурно-наукова течія. Якийсь час вони плинули поруч, працюючи в-суміш, гуртом, але де далі, то дужче вибивалась на верх остання, що згодом виродилася цілком в опортуністичне українофільство під прапором так званої „безполітичної культури“. Цю останню течію й можна уважати домінуючою серед наших 70-ників; в історії українського руху вона відома під назвою українофільської *par excellence*,—тієї, що довела українофільство до тієї міри, коли серед самого українського громадянства повстає проти його сильна реакція. Нечисленне покоління 80-х років (Б. Грінченко, Зіньківський, Дикарев-Крамаренко) мусіло починати свою діяльність з того, що критично розглянуло українофільство, власне найбільш його тактичну сторону, і на його місце поклало основи свідомого українства, вияснивши насамперед національні завдання українського руху. Почавшись в межах націоналізму, це покоління де далі, все ближче підходило до тієї течії, якої перед вів Драгоманов, аж поки в 90-х роках приймає майже всі її основи, принатуривши їх тільки відповідно до вимагання часу й донісши їх аж до останніх днів. Окрім того, наше десятиліття викликало до життя спершу революційне бунтарство Р. У. П. и її

спадкоємця—українську соціал-демократію, і на-
решті поруч естетично-модернистичний напрям у
письменстві й громадському житті. Останній, за-
родившись ще в попередньому десятилітті, то за-
тихає цілком, то на якийсь час підживає, здебіль-
шого власне в таких формах, які нам знаймі вже
з „Будучности“ (видавництво „Живі струни“, „Мо-
лода Муза“, журнали „Світ“, „Руська Хата“,
„Бжолла“ та інші такі одноднівки в Галичині).

Я розумію, що цю схему зміни поколінь на
Україні зарисовано занадто загальними рисами,
може занадто грубо й простолінійно. До того ж
нам довелось обминути зовсім боротьбу поколінь
у Галичині, хоч як-раз там іноді, як на початку
60-х і наприкінці 70-х років, вона розгорталася
в цікаві й високо-трагічні моменти. Але інакше
зробити не можна, — найперше через те, що істо-
рії громадського руху на Україні й навіть просто
путящої історії нашого письменства ми ще не має-
мо і цікаві деталі зовсім не розроблені; друге—
ширший розгляд дуже далеко одбив би нас од
теми й у всякім разі перейшов би рямці газетного
огляду; нарешті ж—для нашої мети досить зараз
самої загальної схеми, щоб уявити—як ставились
одно проти одного заступники наших поколінь,
що саме в своїх змаганнях виставляли вони на
перший план, де свої позиції будували. Із же й на-
ша коротенька та суха схема дасть нам для цього
досить матеріялу.

Приглядаючись до зазначеної схеми, ми насам-
перед завважимо, що так звана боротьба поколін-
нів на Україні зовсім не була боротьбою в зви-
чайному розумінні цього слова, тією боротьбою,
що піднімається до гострих форм, коли люде ріж-
них поколінь стають, як то кажуть, на ножі

одні проти одних. Гострішою у нас була хіба боротьба українства з українофільством та ще демонстративні виступи Р. У. П. Пояснюється це тим, що з одного боку діячі наші не обмежені були рямцями одного десятиліття, йшли часто мало не через усю новішу історію українського руху й тим, певна річ, стирали й шліхтували гострі боки усяких питань, пом'якшуючи й форми та способи самої боротьби. Але найважливіша причина була та, що український рух, міцно сповитий і здушений сповивачем обрусительно-централізаторської політики, мав занадто багато небезпечних ворогів з надвору й, напружуючи сили на боротьбу з їми, менш часу й уваги міг оддавати своїм хатнім справам, не маючи до того ж і відповідного знаряддя для цього — власної преси. От через віщо національно-політичний момент домінує й найдужче бренть у громадських стосунках українських поколінь, і зовсім тихо, а то й непомітно озираються загально-філософські, естетичні й т. и. питання. Очевидно, що до цього, то наше громадянство просто переймало ті течії, що панували в той або инший час у Росії,—до того ж давній традиційний реалізм українського письменства, почавши з самого Котляревського, просто одсував практично ту естетично-літературну боротьбу, яка була иноді такою завзятою серед російського громадянства. Для українського це було вже минулим, пережитим у далекій давнині й розв'язаним питанням, коли тим часом у російській літературі ще клекотіли страсти і йшла велика війна коло питання—що потрібніше людям: чоботи, чи Шекспірові твори.

І тим цікавіше народження у нас переважно естетичного напрямку останніми часами. Що це за

пізня така проява, що силкується поставити свої позиції коло порожнього місця, яке давно вже покинули борці, перенісши свої інтереси в інші сфери життя? Адже як-не-як, а багато моментів із старих естетичних змагань тепер просто вже таки неможливі. Думаю, напр., що оті недоладні претензії до чобіт во ім'я Шекспіра чи навпаки не можуть нічого тепер викликати, окрім усмішки, і хоча д. Бутенко й базикає щось про занепад мистецтва „під час панування реалізму“, думаючи, що реалізм—то „рабське копіювання того, що око бачить“, але очевидно, що так могло вийти тільки „по молодості лѣтъ и неопытности“ цього занадто нерозважливого „модерниста“. Певне й самі серйозніші модернисти ніяково себе почуватимуть, читаючи оборону собі з-під руки д. Бутенка. Та модернізмові з його загостреними естетичними вимаганнями на українському ґрунті важко встояти й через інші причини органічної природи.

Аудиторія, яку має на увазі українське письменство—це село. Воно поклато свою ознаку на письменство, дало йому теми, підказувало й ту чи иншу форму їм. Хоча б де-які письменники наші й не мали на увазі безпосередно сільського читача, того величезного моря народнього, але навіть і в такому разі інстинктивно, як соняшник до сонця, оберталися вони все до того ж центру українського життя і письменства—до українського народа, то-б-то його селянських мас переважно, і на собі та на своїй творчості зазнавали його впливу. В цьому виявляється те змаганняд о обопільного впливу письменника і читача, без якого не може існувати ніяке письменство на світі. Тим часом модернізм—це типичний виродок городської культури,

витвір тих верств нації, що порвали з селом та з його інтересами. На українському ґрунті це значить—порвали і з українським народом, з його письменством, з усіма ознаками його національного життя. І от бачимо цікаву картину: українські модернисти пробують осістися й розростися на тому ґрунті, який наперед зрікається усього українського, пробують вчепитися своїм корінням у ту землю, що не хоче давати їм ніяких поживних соків. До кого ж говоритимуть модернисти, де та публіка, на яку вони у нас рахують? Адже це одиниці, в кращому разі дрібненькі гурточки, занадто слабосилі, щоб витворити ґрунт для розвитку хоч би чого там, не кажучи вже про дужий літературний напрям.

От через віщо не тільки тепер модернізм у нас цілком штучна квітка, силоміць пересажена з чужого ґрунту, але й на далі ледве чи можна сподіватися для неї пишного розцвіту в недалеких часах. Поки українство не звоює города, поки не стане воно твердою ногою серед тієї рафінованої публіки, що смакує всякі перетончені приправи голих естетичних теорій—доти нема ходу на нашому ґрунті модернистичному мистецтву, доти модернізм матиме тільки маленькі гуртки прихильників, доти талант між їми буде надзвичайним гостем, цікавим раритетом, не більше. Доти, певна річ, і всякі спроби викликати боротьбу поколінь на естетичному полі, коло естетичних принципів, раз-у-раз зводитимуться до порожнього галасування.

Не естетичні теорії й тепер, як і перше у нас, можуть бути центром боротьби поколінь, не тут стоять позиції, круг яких почнеться змагання супротивних напрямів,—бій клекотітиме на іншій зовсім площині і висовувати в наші часи саму голу

естетику—значить кидатись на широке море життя й сподіватись, що воно розступиться, перед тріскою. Як що воно й розступиться то тільки перед чимось дужчим, перед якоюсь реальною силою, що має вже твердий ґрунт під ногами в обставинах життя й зуміло само для себе якусь мету знайти і шляхи до неї позначити. А яка ж мета і як шляхи у знаменитих діячів, скажемо, хоч би й нашої пишної „Будучности“?...

III.

Дві речі, потрібні в письменстві.—Воля і пошана від громадянства.—Що вартніше?—Од чого залежить вплив письменства?—Де корінь громадської пошани.—Кілька фактів.—„Кокинъ-штуль“ д. Личка.—Досліди про д. Доманицького в „Чорній Раді“.—Тупу-Табунець-Буланенький з „Л.-Н. Вістника“.—Чи можна їх поважати?—Російський Личко.—Блаженство д. Чуковського.—Опльований Шевченко перед судом Балалайкина.—Опльовування за доказ любови.—Що коють літературні Балалайкини.

„Єсть дві речі, без яких письменство може тільки животіти, а не жити: це—воля і пошана від громадянства“...

Таку глибоку і разом надзвичайно просту думку висловив колись Михайловський,—письменник, що сам любив і поважав письменство над усе, ввесь вік йому тільки й служив, свої найкращі сили віддавши, і міг себе уявити тільки письменником. Думка надзвичайно цікава й цінна саме тим, що показує, чого від письменства вимагає один з найкращих письменників, які умови розвитку і життя вважає він за найбільш відповідні для письменства. І для такого письменника всі умови життя й

розвитку письменства висловлено в цих словах: воля і пошана від громадянства.

Воля та пошана від громадянства... Мало слів, та змісту багато. Без волі та громадської пошани справді таки не можемо ми уявити собі великого, впливового, чесного письменства. Без волі воно буде гунявим недорікою, без громадської пошани — „м'дью звенящею и кимваломъ бряцающимъ“, а і в тому, і в другому разі не виконуватиме своєї повинности — освітлювати всі закутки життя, цеглинка окремих фактів та подій складати в зграбний будинок синтетичних думок, давати напрям ідеям і вести людськість до кращого й повнішого життя. Без волі ми не можемо торкатись усього життя, без громадської пошани — хто нам повірить і піде за нами, коли нема пошани до літератури в громадянстві?

Дві маємо речі, без яких письменство не може жити, — дві підвалини, без яких воно на піску стоятиме. Воля і пошана від громадянства — це неминучі умови розвитку для письменства, без яких воно буде не письменством, а джерелом муки для одних і порожньою втіхою для других. Але коли б мене спитали, яку з цих двох умов поставити все таки першою, то я б, і трохи не вагаючись, відповів — громадську пошану. Це така річ, що старша навіть над саму волю.

Без волі письменство не може нормально жити — то правда, але без громадської пошани воно, як сказав би, навіть животіти не здатне, як письменство, як чесний проводирь по нетрях життя. Воля не від нас залежить, це умова околицня, що стоїть по-над наші сили, і письменство без волі все-таки може стояти коли не на висоті завдання, то хоч наближатись до неї, проказуючи, хоч

скільки зможе, шлях до кращого майбутнього. Російське, напр., письменство ніколи не мало над міру тієї волі, а тим часом воно, з Радищева почавши, було тим ясним промінем, що прорізував суцільний морок життя, воно давало зміст і тон духовим потребам, воно вело чутливі душі з нетрів буденщини до краси ідеалів і зібрало в собі все, що тільки кращого було в Росії. Ще менше волі, бо й зовсім таки ніякої, мало наше українське письменство. Проте й воно справляло велику роботу, служачи інтересам слабших проти дужих, і знов таки було центром, де хоч як-небудь, хоч помаленьку плинуло духове життя народу. І це через те, що, не маючи волі, письменство і російське й наше мало в собі другу умову розвитку і впливу—пошану, і пошану велику, від громадянства. Приглушений голос письменства тим дужче брив у серцях читачів, вони розуміли глибше, ніж написано було, вони з натяків угадували справжню думку, поміж рядками вичитували те, чого не міг сказати письменник просто. І почуття пошани зв'язувало робітників пера і громадянство до купи й давало першим силу нести свій хрест навіть без волі і творити чесне, впливове письменство. Пошана ця, як бачимо, в першій лінії від самого ж таки письменства, од його робітників і залежить і коли зверхні обставини можуть дати волю письменству, то тієї пошани ніяка сила не може накинути зверху, скоро письменство її само не звоювало, власними силами й заслугами не здобуло. От через віщо мені здається, що ця внутрішня умова розвитку для письменства навіть більше важить, ніж сама воля, бо це річ, мовляв, наживна, тим часом утрачена пошана назад вже не вертається; тут більше, ніж де инде, до речі при-

прислів'я: що з воза впало, те пропало. Без волі можна хоч чесно, але промовисто мовчати, коли говорити не сила; без пошани і слова ваші, і мовчання однаково пропадають, не доходячи до серця громадянства, однаково ні на кого ніякого впливу не роблять, бо без пошани зникають і рвуться всякі передатні нитки між письменством та громадянством, глибока безодня обопільного зневірря зростає між ними. Нема пошани—і нема письменства розуміючи його, як чесного, впливового і промовистого навіть у мовчанні своєму проводаря життя.

Ми бачимо, що громадська пошана од самого письменства залежить, од того, чим і як справляємо ми, письменники, з власної волі взяту на себе мислю—служити не собі самим, а громадським потребам та інтересам.

Чим і як справляємо... Дозвольте подати кілька свіжих літературних фактів.

Єсть на нашій славній Україні письменник, д. Личко. Пише він потроху і в російських виданнях. І от що знаходимо ми в одному з тих писаннів з приводу рецензії д. Олени Пчілки на „Щаблі життя“ д. Винниченка.

Ту же „критическую истерику“, кликушество, ругню, которая составляют „критику“ О. Пчилки, мы не будем трогать.

Скажем только, что это та самая сварливость женщины, против которой англичанин-мудрец давно изобрел (так і написано—„изобрел“!) машину.

Называется она „Кокинъ-штуль“.

Какъ только является необходимость охладить гнѣвъ сварливой бабы, моментально ее па „Кокинъ-штуль“ да въ холодную воду Темзы.. Разъ-два-три.. Чудесно охлаждаеть...

Прочитавши „критику“ О. Пчилки на „Щаблі життя“, *мы очень пожалели, что у насъ нѣтъ такого чудеснаго средства охладить!* („Кубанскій Курьеръ“, 1909 р. ч. 97).

Критик протестує проти критика за „ритическую истерику, кликушество и ругню“ і протестує критичною ж таки істерикою та безцеремонною лайкою, а кінчає тим, що ображає навіть особу свого супротивника, ображе письменницю, *як жінку*... І поклавши руку на серце, можете ви сказати, що поважаєте такого критика з „Кокинъ-штулемъ“ замість аргументів?

Єсть—не на Україні, правда, а у Відні—українська газета „Чорна Рада“. Цими днями вона знайшла „союз українського народу“ і так про його оповідає,

Головою його являється безперечно (?) д. В. Доманицький, а першим фактором д. Лозинський... Він (д. Доманицький) *свою квартиру переносить* дуже часто до Львова або до Закопаного (се є столиця польського сойму з під всіх тїх заборів), щоб мати змогу ближче стикатися з елементами, піддержуючими так матеріально, як і морально цю нашу справу (?). З того то польського Єрусалима пише він часто листи до „Ради“, щоб переказати додому, що то за славна громада переходується у нас по сей бік кордону на потіху і пожиток всього українського люду.

Переказавши з такими особистими вихватками допис д. Доманицького про просвітно-економічний з'їзд у Львові, „Чорна Рада“ знову вертається до особи автора.

Значну часть своєї дописі, і то для більшого ефекту (!) аж при кінці, присвятив д. Доманицький митрополиті графові Шептицькому. Він попросту закохався в розумних очах владики, та приписує йому це за вели-

ку заслугу, що не явився на конгрес в митрі, а в звичайнім уборі духовника, а вже хіба найбільша його радість по тій причині, що сам митрополіт граф Шептицький стиснув йому руку.

Що за незвичайне щастя для такої людини бодай отертися о одіж значного пана. Він за солодкі хвили такої чести готов віддати життя половину і віддати цілий свій нарід на поталу головусих ексценцій („Чорна Рада“, 1909 р. ч. 6).

Що ви скажете про публіциста, що робить енергичні досліди про особисте життя письменника й не зупиняється перед знов же таки особистими, глибоко образливими інсинуаціями? Можете ви, поклавши руку на серце, сказати, що поважаєте такого публіциста?

Есть ще на Україні письменник,—д. Хоткевич прозивається. Це той самий д. Хоткевич, що майже ні однієї статі не може написати, не додавши методом Стороженкового Тупу-Табунця-Буланенького „при сей вѣрной оказіи“ супліки на свого сусіда, „що з'їв у його „многоплодного“ индика“. Цим сусідом для д. Хоткевича раз-у-раз була українська критика, і як тільки не картав її наш Тупу-Табунець!.. Та от сам він на добру науку нам, грішним, узявся критичні статі писати і пише, напр., таке (беру один приклад із сотні).

Малюнки сільського життя М. Л. Кропивницького під сильним заголовком „Старі сучки й молоді щенята“—це твір невипечений. *Сустливі* лаври Мільтіяда Карповича не давали спати Маркові Аврелієвичу, і т. и. („Л.-Н. Вістник“, 1909 р. кн. II, стр. 407).

Дарма, що й пієси такої у д. Кропивницького нема; дарма, що критик вчепився знов таки до особ двох письменників (одного з них помершого)

граючи на їхніх найменнях; дарма, що такий блазенський тон більш пасує до пасквиля, ніж до критичної статі в серйозному органі.. І знов запитаю я вас—чи ви, поклавши руку на серце, можете до такого критика признатися з пошаною?

Ви, правда, можете сказати, що це не література. Так, це не література, д. Хоткевич з д. Личком та „Чорною Радою“, але чого ж вона, ця „не-література“, в особі д. Хоткевича визирає на вас із солідних сторінок „Літературно-Наукового Вістника“,—це перше, а друге—де ж тоді справжня література, яку можна поважати? Я ж поминув ще „Будучність“, поминув „Слово“, і от коли в письменстві починається отаке витіватись, то як же йому претендувати на пошану від громадянства, з якими очима з'являться перед публіку?

А витівается часто таке, чому не зразу відшукати навіть ім'я. Заплываються кращі традиції письменства, зривається брудними руками ореол його в очах громадянства, топчється ногами пошана громадська, топчється нахабно, цинично, з реготом. В ваше свята святих якась юрба неvigласів втислася й поводить там, як у себе дома, не церемонячись ні з чим, і до того ж ще читає вам нотації, вимагає доброго трактування й претендує на пошану. Чи можете ви цю юрбу поважати?

Ось вам ще один, цим разом російський, Личко—д. Чуковський. Звикши гаєрствувати по всяких понедільових виданнях з Сологубами, Пильськими та Кузьминими, він з тією ж огидною, панібратською замашкою, з циничним амікошонством підходить і до світового генія, великого страдника за народ—підходить до Тараса Шевченка і, люб'язно плескаючи його по плечу, починає блазенську розмову. Ти, мовляв, „пьяный, лысый, оплева-

ний, исковерканный человек"... Не сердце великое у тебе, а „великая печень“... Не Украину ты оспівував, а Апельсинію — абстракцію, нігде в географії не показану... І все якихось покриток ти малюєш, покинутих людей, — занадто вже багато на них уваги звертаєш. І слезливий ти без міри чоловік, бо я, Чуковський, пробував був підкреслювати в „Кобзарі“ слова: „плачу“, „сльози“, та й не видержав — кинув. І нічого ти більше не вмів, як „релігійно обожать“: тобі „никакихъ другихъ чувствъ отпущено не было“. Але ти, — міняє зразу на прикінці тон д. Чуковський, — умів ще й •ненавидіти, а через те — уай живе „геніальнѣйшій псалмопѣвецъ среди міровыхъ поэтовъ“, Тарас Шевченко“ („Рѣчь“, 1909, ч. 58).

Чи ви й д. Чуковського можете поважати? Прийшов чоловік до вас, підглянув, щό у вас найсвятішого є, вибрав найдошкульніше місце, оплював, з'огидив і — голосно вимагає од вас пошани до свого вчинку. Мало того, він ще зважається кричати, щό шанує те, над чим тільки щό у вас на очах назнущався; він у вас хоче видерти ваші святощі, щоб віддати їх на знущання таким самим дикарям — не знаю, чи навіть вищої культури... Йому мало оплювати, він ще роспишеться в своїй любови до того, щό оплював; мало залізти з чобітьми в душу, він ще пробі кричатиме, щό цю душу любить, „по своєму, по інтимному, а не по готовому, фальшивому юбилейному шаблону“. Йому нічого не заважає кидати докори в простір за те, щό нікого не знайшлося, хто б зрозумів, „что эту лысину и это пьянство я упомянулъ съ величайшимъ благоговѣніемъ и что, можетъ быть, еще никогда никто не любилъ такъ горячо великаго украинскаго поэта, какъ я, когда набрасывалъ та-

кія строки: „когда этотъ пьяный, лысый, исковерканный человѣкъ (а чому ж ще й не „оплеваний“ цим разом?) і т. и. („Рѣчь“, 1909, ч. 66). І починає російський Личко вам документально, виписками з листів та щоденника поетового доводити, що Шевченко справді був лисий і випивав, і ображається російський Личко, коли йому показують на непристойність його поведіння... І моргає російський Личко на Балалайкина, і забуває російський Личко, що Балалайкин не повинен доконче славословити, а й позлословити він майстер, що у Балалайкина найвищий виявок любови та симпатії — матерщизна і, смакуючи, він її прикладає до найближчих істот...

І я знов питаю чи у вас хоч думка ворухнеться про пошану до цього справжнього Балалайкина, що лисину й п'яцтво поета ставить за доказ „величайшого благоговѣнія“? Та за віщо ж його й поважати, коли він сам себе не поважає, того діла не поважає, якому ніби то служить і яке опльовує таким огидним способом!...

Блазенським тоном не пишуть і не говорять про тих, кого люблять і поважають. Я беру книжку д. Короленка „Отошедшіє“, беру другу книжку д. Єлпатьєвського „Близкія тѣни“, і читаю спомини їхні про Г. Успенського. Для розперізаного д. Чуковського — це теж тільки п'яний і може навіть опльований, а вже напевне божевільний чоловік з „великою печінкою“. Але д. Короленко і д. Єлпатьєвський не печінку бачуть, а дійсно велике серце, бо вони сами люде з серцем, а не з самою печінкою. Вони вміють любити і це відбилося на їхніх споминах. І не вміє любити, а тільки блаженstvувати вміє д. Чуковський, і це теж одбилося на його статях про Шевченка, огид-

них, брудних, брехливих, суперечних і таких блазенських статях...

І багато тепер у письменстві Личків, Хоткевичів, Чуковських та ще як їх там звуть — поведлося. Нема від їх проходу в літературі, все з'огижують вони, до чого доторкнуться своїми брудними руками, і потроху, помалу, зате напевне підкопують пошану до письменства серед громадянства. Вони не література — то правда, але тінь од них падає на літературу, понижає її в очах громадянства, робить її, як і вони, блазенською, повертає на певне пристановище для гаєрства і всякої непристойности. Письменство потроху переводиться на таке непевне місце, до якого дуже обережно треба підходити, бо хто знає, на що натрапити доведеться...

Без волі не може бути великого письменства, але без пошани од громадянства не може вже й просто чисте та чесне письменство існувати. Утрата пошани — то останній шабель, на який може зійти письменство, і підкопувати цю пошану — значить найгірше лихо заподіювати письменству. Навіть наше підлегле становище, навіть зв'язані руки — дрібниця перед цією внутрішньою гангrenoю, бо воля може і повинна народитись і тоді й руки розв'яжуться, а пошана...

Не народиться вона, скоро прикидають її товстим шаром бруду літературні Балалайкини. Занадто вона з природи своєї чиста й делікатна, щоб навіть манісенські бризки не позначались на ній чорними плямами. А тепер уже зовсім не манісенськими плямами пахне.

IV.

Некролог замість полеміки.—Нова могила на полі нашої журналістики.—Силою обставин.—Чи самою силою обставин?—Внутрішні хиби нашої преси.—Про одного комісара.—Літературні Герострати, величний храм Артеміди та його найстарший жрець—До д. Просвітянина в науку—Храма немає і жрець на порожньому місці поважає.—„Ми—єфіопи“.—Зразки єфіопських завичок у критиків критиків—Пригода з „точкою з запятою“.—З кого злий критик портрета малював?

Недавно розпочалась була в „Слові“ полеміка про культурну роботу. З великим зацікавленням стежив я за тією полемикою, спостерегаючи, як розгортаються думки авторів, дожидаючи дальших статей, щоб і собі обізнатись на цю тему, яка здавна глибоко мене цікавила взагалі, а надто в тому освітленні, що давали їй співробітники „Слова“. Мені здавалось, що в полеміці отій починають вирисовуватись контури чогось нового для того напрямку в нашому громадському житті, який заступало „Слово“, що те нове, потроху викристалізувавшись та вбившись у колодочки, дасть змогу зговоритись хоч на деяких практичних справах людям, які досі різними мовами розмовляли. Звичайно, дуже ще неясно, невиразно й неспілкувано та з повсякчасними екскурсами на бік пробивалось те нове, про яке тут мова; але більш ясної та певної формуловки сподівався я од дальшого ходу полеміки.

На жаль, не так сталося, як бажалося. Час приніс нам, замість сподіванного протягу полеміки, промовистий аншлаг од редакції в ч. 23-му „Слова“: „матеріальні засоби, які мала наша газета,

вичерпані. Отже робота, котру провадили ми два роки, силою обставин спиняється"... І от замість посильної участі в обміркуванні цікавої справи, силою обставин доводиться писати некролога по помершому товаришеві на літературній та громадській ниві українства. З жалем доводиться зазначати ногу на ній могилу.

Так, із жалем... Я не належу до adeptів того напрямку, що заступало в нашій журналістиці „Слово“, і в багатьох справах погляди наші в діаметрально-супротивні сторони розбігаються. З самим „Словом“ не раз мені доводилось гостро стинатись на полемичному полі. І все таки жаль живий пориває, що не стало ще одного органа української преси, і цей жаль ще збільшується тим, що орган той був з виразною фізіономією і міг робити своє діло на окремій ділянці українства, куди важче досягнути іншим нашим виданням. Але найбільш мені шкода, що не стало принципового супротивника, бо коли правда тому, що істина з боротьби думок народжується, то всякий, кому та істина дорога, мусить бажати собі як найбільше чесних ідейних супротивників, щоб у розмові з ним, в обміні думками, навіть у самій боротьбі гострій сприяти народженню тієї бажаної істини. І з цього погляду найдужче мені прикро, що доводиться нову могилу висипати на полі нашої журналістики, і так на це добро вже занадто багатому.

Те, що мав я сказати з приводу розпочатої в „Слові“ полеміки, звичайно мало б характер як-раз такої боротьби думок, бо з іншого ідейного ґрунту виходило б, ніж той, на якому стояли автори з „Слова“. Тепер, коли ідейний супротивник зійшов со сцени і—зараз принаймні—не має

де голосу подати, тепер не час і з своїми увагами про ту полеміку виступати, хоч взагалі до неї може й доведеться згодом ще вернутись. Думаю так через те, що з смертю органа не вмер самий напрямок і, певне, знайде він той або інший спосіб висловлятися та висвітлювати події нашого громадського життя з свого погляду. І з широго серця можу тільки побажати, щоб це як найшвидше сталося і вже без тих перешкод, які йдуть слідком за кожним чесним органом преси.

Отже цим разом мушу обмежитись тільки літературним, скажу так, некрологом, тоб-то кількома словами про те, що міг би давати і що дійсно давав нашому громадянству померший товариш. Звичайно доведеться торкнутись тут не тільки його актива, а й пасива, але принцип—*de mortuis nil nisi bene* раз-у-раз здавався мені огидним фарисейством та нікчемною боязкістю перед ясным світлом правдивого слова, як і з другого боку воздавання „коємуждо по заслугам“ було тією метою, що ставив я собі в своїй літературній діяльності. І думаю, що оцих кілька слів товариші—супротивники не візьмуть за зле для себе, за якусь запізнену догану, або вислов ворожого почування. Ні, я просто хотів би—з свого, певна річ, погляду—зазначити дещо які хиби видання, щоб на далі можна було старих помилок не робити і щоб не припинялася вдруге „силою обставин“ та робота, яку справляти хотіло—чи справляло, то інше питання—на своїй ділянці „Слово“.

„Силою обставин“,—каже редакція „Слова“. Мені здається, що не сама сила обставин довела до занепаду „Слово“ і що далеко більшу частину гріха смертоубійчого повинні взяти на себе привідці того органу. Мені здається, що до свого

діла стали вони з невідповідними засобами і робили його так, як власне його робити не можна й не треба було. Мені здається, що й сама ота сила обставин сталася тільки наслідком зазначеної вади в організаційній стороні діла, — наслідком за даних обставин неминучим. І ще мені здається, що силу обставин керовникам „Слова“ можна було в інший, не такий сумний для їхнього видання, бік повернути.

„Сила обставин“ — розуміється брак матеріяльних засобів. Причина це така, що й без коментарів сама за себе говорить. Кажуть же, що якийсь генерал на питання ще більшого генерала, чому перший подався перед ворогом, відповів: „насамперед пороху не було, тоді“... „Досить і цього“, — перепинив більший генерал. Отже й тут брак коштів, отого, мовляв, пороху для видання, може пояснити усю справу. Тільки ж, на мою думку, не силою обставин сотворено той брак пороху, а руками самої ж таки редакції „Слова“. Вона, і ніхто інший, поставила справу видання так, що воно не знайшло собі і читачів більше, та й багатших коштів не притягло. Видання тижневика — такого, як було „Слово“ — не вимагало таких надзвичайно вже великих затрат, щоб газета не могла самотійно їх видержати, і коли вона їх таки не видержала, то був, значить, якийсь органічний дефект у самому виданні.

Найбільшим дефектом здається мені те, що сама редакція „Слова“ гаразд не тямала, для кого вона свій орган видає, і через те вела справу або-як, не систематично, а як Господь Бог на душу положить, заповняючи газету цілком випадковим матеріалом. „Слово“, казали нам, обстоювало „інтереси і потреби робочого люду“ й було „еди-

ним заступником українського марксизму“; але це мало позначалось на його змісті і навіть у способах трактувати речі по-за відому фразеологію майже не виходило. Вважаючи на свою позицію та мету видання, редакція повинна була, з одного боку, вишукувати цікаві робітникам теми, а з другого—дуже дбати про популярність викладу. Проте ні того, ні другого не знаходили ми в „Слові“ такою мірою, якої завдання газети вимагали. Увесь час співробітники „Слова“ усилювались загнущати коня високої і часто дріб'язкової політики, і цим, треба думати, одіпхнули від себе робітницькі круги, що мало цікавляться дрібними межипартійними чи гуртковими рахунками. З другого боку й політику ту роблено невдатно, по ділетантському і це не могло прихилити до видання й інтелігентських кругів, що вимагають соліднішої зброї й більших літературних засобів, ніж ті, що посідала редакція „Слова“. Бажаючи за всяку ціну відзначитися „своєю жорстокою (!) принципіальною критикою опортунізму і націоналізму наших дрібно-буржуазних течій“, співробітники „Слова“, на жаль, навіть самим собі не вияснили методу й завдання такої критики, і через те замість принципіальної критики виходило чисто безґрунтовне критиканство, чіпляння до дрібниць, розворушування нікому не цікавих особистих справ і нарешті такі ж способи полеміки, яких не допускають добрі літературні звичаї. Я не наводитиму тут прикладів цього, бо в свій час не раз подавав їх у своїх замітках. Разом з тим і теоретично, навіть у принципах марксизму не велику, мало силу „Слово“—воно попросту пасло задніх за російськими марксистами і по рабському, до того ще й систематично, спізняючись, копіювало всі їхні і добрі, й

лих і сторони. А в результаті й вийшло, що нікому не цікавий і не потрібний був нікому такий орган.

Мені про це прикро говорити,—прикро через те, що стоячи на іншій принципіальній основі, ніж „Слово“, все ж таки великої надаю ваги тому напряму, якого заступником воно бути хотіло. Як би керівники „Слова“ зрозуміли були добре свою позицію „єдиного заступника українського марксизму“, то знайшли б і читача свого, і відповідну для його мову, й цікаві теми,—і напевне тоді й результати їхньої праці зовсім би інші були. Довелось б нам, ідучи до однієї мети, не раз мабуть стятися з ідейними супротивниками в чесній боротьбі думками за напрям шляху та способи праці, зате не довелось би їхньому органу некролога писати. А це ж найгірше з того, що може бути в товариському житті.

Справедливість вимагає зазначити, що на шляху ділетантської нетямучості не одинцем стояло у нас „Слово“, і не одно воно почувало брак солідного принципіального ґрунту під ногами. Ці риси воно поділяю з усією нашою пресою, так само як і перевагу дрібниць перед серйозними справами, вузьку амбітність, дрібненьке себелюбство та патріотизм своєї присадковатої каплички, з якої далі власного носа звичайно нічого не побачиш. На жаль, уся наша преса що-до цього далеко стоїть од середньої навіть міри. Мені не раз доводилося вже спинятись на цій болячці нашої преси, та практика життя все нові подає приклади, без ліку плодить їх, так що аж сум огортає, на нашу мизерію дивлючись. А втім—борони вас Боже на мизерію сказати, що то мизерія, бо... Бо такше вас буде ославлено зрадником рідного краю (а надто, як що прізвище ваше на *ен-ко* не кін-

чається), вам підсунуть що — найлихіші заміри, до вас із брудними чобітьми в душу залізуть і копирсатимуться — там грубо, непристойно; не спиняться нарешті навіть перед тим, щоб вас зручним чи незручним манером у божевільні пошити. І що найдивніше, роблячи з вами таку операцію, вам же читатимуть нотації про те, що так не годиться робити, — з пафосом читатимуть, із сльозою в голосі, яка раз-у-раз характеризує де-яких людей, коли вони „о честности высокой говорять“. І поставивши обривки дрібненьких особистих змаганнів замість серйозної принципіальної справи, навагавши купу нікому невідомих рахуночків, нікому не потрібного лахміття — випинатимуться перед вами на ввесь мизерний зріст свій, величаючись з пихою — ось то ми які пишні та величні. Добра цього у нас раз-у-раз досить було, але останніми часами, здається, ще більше стало і певне довго ще не переведуться у нас охочі до таких справ люде.

Я бачив сам таких і може б показав,

Та цур йому — боюсь: розсержу комисара.

А проте — боюсь чи не боюсь, а з одним таким „комисаром“ треба по щирості побалакати.

В подвійній 3—4 книжці „Української Хати“ надруковано статтю д. С. Просвітянина „Літературні Герострати українства“. „Літературні Герострати“ — це „велика більшість українських критиків-публіцистів“, на яких дуже лихий д. Просвітянин, на яких громи і блискавиці кидає наш комисар од літератури не згірш за якого олімпійця і кличе яких до публічного суду. Власне з „великої більшості“ на ймення названо двоє: раз, многогрішний, ста

д. Д. Дорошенко, і дуже я непевен, чи не при-
тягнуто тут „велику більшість“ за чуба на те
тільки, щоб дати якийсь загальний підклад наско-
кам—іншого слова не добору—на двох названих
особ,—особ я підкреслюю, бо зараз побачимо, де
власне лежить центр пресвітлої уваги комисара, що
прибрав собі невідповідне ймення Просвітянина.

Отже „великій більшості українських крити-
ків-публіцистів“ — будемо вже цієї загальної міри
держатись — кинуту у вічі обвинувачення зовсім
виразно означене, бо ім'я Герострата, того ефе-
сянина, що спалив величній храм Артемиди в рід-
ному своєму місті, щоб тим вічної собі слави за-
жити, має занадто певну репутацію. З порівняння
д. Просвітянина має виходити, що „велика біль-
шість“ українських критиків, перше, руйнує якесь
велике діло, а друге — робить це за-для дрібних
егоїстичних мотивів. Припустімо на часинку, що
обвинувачення сформуовано справедливо—що ми,
„велика більшість“ в особах двох названих людей,
справді не що інше, як літературні Герострати
українства,—припустімо й ходімо далі тим шляхом,
що проказує нам наш комисар. Отже ясно, що
коли вже й на власних Геростратів українство роз-
жилося, то мусить у нас бути і величній храм
Артемиди, як об'єкт замаху Геростратів, і бажання
на-віки вславитись, як головний мотив учинків
їхніх. І от маєте найперше завдання, читачу — знай-
діть у нас пишний храм Артемиди, бо без його не
тільки мотиви, а саме навіть існування Геростра-
тів більш ніж проблематичні і можуть повстати в
голові, що принаймні не вміє до логичного кінця
думки своєї додумати та підшукати їй якесь хоч
формальне оправдання. Шукаймо ж храма Арте-
миди, шукаймо пильно, бо коли вже така у нас

справді завелась пишнота, то українство, значить, твердою ногою стоїть серед людскости й за ради храма Артемиди можна б і істнованню Геростратів радіти, як непохитному доказові нашої культурної зрілості.

Окрилені категоричним тоном д. Просвітянина, з надією оглядаємось ми кругом себе і шукаємо, всі мишачі норки переглядаємо і з смутком констатуємо, що навіть по мишачих норках, навіть завалюючого якого не знаходимо храма Артемиди. Дарма до д. Просвітянина обернімось: коли ми не знаємо — він мусить знати; він, що знайшов Геростратів, знайде і на-віч нам покаже і храм, та й не один може, Артемиди, бо без цього храму, знов кажу, найвищим комизмом одгонить і сама згадка про Геростратів. Отже до д. Просвітянина в науку, — він навчить, і покаже, і розкаже.

Д. Просвітянин справді знає і показує об'єкт замаху „літературних Геростратів українства“; він — хвала йому довічнй! — знайшов у нас те чудо творчості людської, те перло многоцінне, той величний Артемидин храм і сміливо веде нас у його. І отямившись од здивування, ми бачимо, що

Цей храм, що будувався стільки років,

На котрий стільки сил зложили люди,

І часу стратили, і скарбів всяких,

Котрий стоїть окрасою землі

І славою безсмертною богині

Цей пишний храм, ця святощ для народів —

це... наш так званий „новий“ літературний напрям. Не смійтеся, — це зовсім серйозно говоритьс'я. Дві бані на цьому пишному храмі велично здіймаються до неба: дволикий Янус „Будучність - Будучина“ (ще певної назви не встановлено і будівничі зма-

гаються, котору взяти) та однолика „Українська Хата“. Забуто чому-ь тут ще третю величню баню на нашому храмі Артеміди, — ту баню, що „Чорною Радою“ зветься, хоч із шкури бідний д. Тивонович вилазить, щоб його завважено й оцінено. В пишному храмі оцьому, в цій окрасі земній, в цій святині для народів, під двома банями краси надзвичайної—найстарший жрець собі похожає та лад иншим дає. Це наш комисар, д. Просвітянин, за найстаршого править жреця у новітньому Артемідиному храмі і ласкаво закликає нас поглянути на це чудо з чудес. Що ж — ведіть, добродію, покажуть: ми раді подивитись на таку дивну красу незрівняну...

Ми, кажу, раді. Навіть які між нас Герострати єсть—і ті раді, бо на храмі ж Артеміди вони безсмертя та вічної собі слави мають заробити. Ведіть же нас мерщій, добродію...

Але добродій не веде, бо таки й нікуди йому вести, бо найстарший жрець тільки ману про храм пускає, а сам на голому собі місці любісенько похожає... Як у Гребінчиній байці, могила пишного порівняння д. Просвітянина „привела руденьке мишенятко“. Який же справді, питаємо, храм —

що будувався стільки років,

На котрий стільки сил вложили люде

І часу стратили, і скарбів всяких,

Котрий стоїть окрасою землі

І славою безсмертною богині—

з нашого „нового“ літературного напрям, та ще як за проводиря до храма слави служить д. Просвітянин? І що то за пишнота, яку заступлено дволикою „Будучністю-Будучиною“, з одного боку, та одноликою „Українською Хатою“ з другого?

Та коли б ми навіть поправили помилку найстаршого жерця і сюди ще й „Чорну Радугу“ приточили, то й то далеко, ох як далеко нам буде до того, щоб стати „окрасою землі“ та „славою безсмертною богині“... На порожньому місці наш жрець небувалого храму слави помагає і нема чого робити у нас Геростратам. Надія Геростратів на д. Просвітянина, що він їм шлях до невимірної слави покаже, даремно одурила б їх. Бо справді занадто вже якоюсь „просвітянською“ міркою та логикою і Геростратів треба міряти, щоб мостити їх коло „Будучности-Будучини“ та „Української Хати“ вічної слави здобувати. Не підуть туди Герострати, бо й божевільний же розбере, що славою там і не пахне.

Отже нема у нас Геростратів, нема й пишних храмів, а чин поважний і—не скажу, щоб скромний—дотепного комисара од літератури (де ж пак: найстарший жрець при храмі Артеміди!) показався просто пухом. На цьому власне можна б скінчити з д. Просвітянином розмову, пустивши його безборонно коло порожнього місця з пишним виглядом походити,—але треба ж бути ввічливим і мені здається, що годиться подякувати за сміливу спробу та знайти нашому комисарові справжнє місце. Тим більше, що єсть навіть і храм, до якого на вакантне місце можна його за жерця приставити,—правда, не такий пишний, як ефеський Артеміди, але як-раз немов навмисне про д. Просвітянина збудований, і користну свою комисарську службу д. Просвітянин і в йому справлятиме добре. Храм цей зветься—„Вампука“.

Ви певне про „Вампуку“ чували. Це досить дотепно вигадана пародія на сучасний театр, з якою недавно всю Росію об'їздила трупа „Криво-

го Зеркала". І от у „Вампуці“ місцина й про д. Просвітянина чудова знайдеться та й товаришам його теж притулитись там єсть де: місця про всіх досить. Розумію сцену ефіопів—теж, до річі, екзотична річ, як і храм Артемиди.

Ефіопи доганяють утікачку Вампуку; розлетілися вони з усієї сили, немов живий рух і порив перед вами, брязкотять зброєю, махають кардонними мечами і вилетівши на сцену, починають раптом... на всякі голоси виспівувати. „Ми—е, ми—фі, ми—о, ми—пи, ми—ефіопи, ми—опи-опи-опи, ми—ефіопи“, виспівують собі грізні вояки і така саморекомендація тягнеться довго, дуже довго: з чверть години минає, поки вони, яким утікачку треба не гаючись доганяти, вимовлять тільки те, хто вони. Те ж самісеньке, ми бачимо, й на тому порожньому місці робиться, яке д. Просвітянин надумав був показати нам за пишний храм Артемиди, рівняючи „велику більшість українських критиків-публіцистів“ до Герострата. Вже з добрий десяток років, як народились наші так звані молоді, де-хто з них вже й постарітись мабуть встиг; з галасом виступають вони, брязкаючи бутафорською зброєю та лихим дихаючи духом на літературних попередників, а отже й досі все на одному місці топчуться і не почули ми од їх нічого, окрім безконечної арії: „ми—е, ми—фі, ми—о“... Час би вже, здається, й самим трохи далі поступитись, а не все тільки вішати собак на критику, користуючися для цього з досить багатого—і вже не бутафорського—арсенала грубої лайки, що так не пасує до тих вічних вигуків про красу та солов'ячого пафосу, які вже сами давно поробились мертвими шаблонами. Нічого іншого, окрім „ми—ефіопи“, не почули ми й цим разом од д. Просві-

тянина, та й почути звичайно не могли, вважаючи на обсяг знаннів та способи, з якими береться до діла цей теж, даруйте на слові, критик з ефіопськими завичками та комисарським логичним апаратом. За його дріб'язковими увагами, дрібними причіпками, манісенькими шпильочками, великими суперечностями та плутаниною по нетрях невідомо звідки взятих висновків—одно слово, за всіма тими „ми — е“ цілком пропадає якась загальна ідея його статі. Зате одно виразно висувається—зненависть до критиків, що їх він увесь час бере чомусь у якісь занадто мудрі лапки: не критики, мовляв, з вас, а „критики“. Я маю де-який літературний смак і виховання, а через те не буду змагатися з літературним комисаром у дріб'язковості та помагати йому його безконечну арію виспівувати. З усіх його—не скажу: щасливих—спроб вийти на бій з логикою, правдою і просто літературною пристойністю я візьму зо два, зо три приклади, не більше.

На початку своєї статі д. Просвітянин, що за Добролюбовим, а що й од власного розуму, зазначає прикмети, які повинен мати справжній, користний, мовляв, критик. Прикмет отих наш суворий суддя багато налічує і з усяких сфер духового життя,—так багато, що ледве чи взагалі знайдеться на світі щаслива людина, яка дістала б монтіонівську премію з рук д. Просвітянина, хоч усі ті прикмети так само для всіх людей обов'язкові, як і спеціально для критиків, яких наш дотепний комисар у свої мудрі лапки бере. Обов'язкові вони, певна річ, і для самого д. Просвітянина і як людини, і як, даруйте на слові, теж критика. І коли він—теж у данному разі критик—схоче свою мірку до себе самого прикласти, то й себе самого повинен буде

премії за чесноти позбавити і до „критиків“, а не до критиків зачислити. Бо ні одного—сміливо кажу: *ні одного*—з власних домаганнів у своїй, вибачте на слові, критичній статі він не додержав. Ще раз кажу, що ні часу не маю, ні охоти на те, щоб усі д. Просвітянина вузлики розплутувати і тілки кількома зразками обмежуся.

Критик „повинен бути добросовістним, шанувати людську гідність... і в кожній людині бачити й поважати найперше всього людину“—це так д. Просвітянин на стор. 166-ій пише, і справедливо пише,—так справедливо, що аж трюїзмом од цієї справедливости одгонить... А на стор. 174-ій читаємо „нехай краще погинуть всі ті „критики“ та „публіцисти“, що *засіли в теплих кутках „товстосумів“*, ніж гинутиме наш первоцвіт, наші надії, наш молодий сад будучини, та сама молодіж“ і т. и.; на стор. 175-ій, що „Рада“ негативний дала про „Українську Хату“ присуд почасти через те, „що як таки смів появитися на світ божий новий український орган, не спитавшись у „радян“ (претензія просто кумедна,“—глибокодумно до цього додає наш критик з ефіопськими завичками). „Ці критики й публіцисти,—каже він,—на все (?) об'явили свою монополію, починаючи з ідей (?) і кінчаючи переконаннями (?) і правом на пресу“ (?!). На стор. 181-ій знов довідуємось, що Єфремов, „*бажаючи* прислужитися й догодити російським лібералам“, перекрутив і сфальшував думки Драгоманова і т. и., і т. и. без кінця. І я запитаю—не д. Просвітянина, звичайно, який з цього погляду просто безнадійний, бо має при собі дві мірки: на чужі й на свої винки,—а кожную безсторонню людину запитаю: звідки наш літературний законодавець довідався про моє бажання „прислужитися

й догодити“ і як помирити вимагання добросовістності з безсоромним залізанням не тільки вже в чужу душу, а і в кишеню навіть? Алже ж, вимагаючи од критиків добросовістності, доброзичливості, проникливості, прозорливості і т. и., д. Просвітянина не тільки понакидав людям своїх власних думок, мотивів та замірів, а навіть з проникливістю справжнього Хлестакова і в тарілки до зненависних критиків заглянув, і температуру їхніх кутків виміряв: в теплі, каже, сидять і семгою запихаються... І до всіх елементарних домаганнів д. Просвітянина що до критиків, я зовсім серйозно мушу додати одно ще елементарніше: критики критиків не повинні залазити в чужу кишеню й лічити, скільки там грошей брязкає—чи „товстосум“ з данної людини, чи „тонкосум“. Це не завадить зробити, бо наші критики критиків занадто велику нахильність до такої почесної роботи виявляють...

До речі ще про те, як я перекрутив і сфальшував думки Драгоманова про єврейську справу, „бажаючи, як напевне дізнався літературний комисар, прислужитися й догодити російським лібералам“. До цього обвинувачення д. Просвітянин береться з надзвичайною про людське око солідністю: він поруч виписує уривки з Драгоманова і з моєї статі та, видимо, не покладаючись на „проникливість“ читача, ще й власних коментаріїв доточує. З них виходить, що „д. Єфремов од себе вставив слово „здебільшого“, *викинув точку з запятою* (1), самовільно вставив „бо“—та інші такі гріхи непростенні поробив. Каюсь—справді я вставив, викинув і ще вставив, бо в данному місці *не перекладав, а переказував* думки Драгоманова відповідно і до данних тез, і до загального духу його сві-

тогляду. І що переказав я їх добре, бачу між іншими і з того, що не вважаючи на всю свою „проникливість“, д. Просвітянин аж за „точку з запятою“ мусів ухопитись, як за доказ: очевидно чогось вартнішого не знайшов. Що це переказ, а не переклад—д. Просвітянин дотепно собі промовчав і блискуче довівши, що я потаїв точку з запятою, сміливо пише: Єфремов потаїв од читача думки Драгоманова!... Сміливо, що й казати, цілком по-комисарському—але знов запитаю, чи це не про д. Просвітянина складено відому епіграму:

Друкарю! не дрімай: де треба точку став,
Щоб мокрим нас рядом злий критик не напав;
Бо є й такі: не найде толку—буде тихо,
Не пайде ж точки—лихо

Адже ж д. Сріблянському за те, що наколотив гороху з капустою про „офіційальну народність“, об'явлено в комисарському наказі д. Просвітянина подяку, а мені за „точку з запятою“ он-яку догану висловлено. Вважаючи проте, що од точки до думок Драгоманова дистанція величезна, я знов закликав би до найелементарнішої добросовістности й пристойности нашого критика критиків, як би хоч трохи сподівався, що з цього щось вийде.

Але я цього не сподіваюсь. Я знаю, що єсть люде, у яких з боротьби думок не істина нарождається, а жонглювання словами, гулянка розуміннями та розмахуваннями бутафорськими мечами. Маю де-які причини на підставі зазначеного думати, що до таких саме людей належить і наш самозваний жрець при храмі Артемиди, якому пристойніше, як ми бачили, зайняти постать на сцені „Кривого Зеркала“. І я не закликатиму цього

живого персонажа з карикатурної пієси до найелементарнішої добросовістності та пристойності. Не закликаймо навіть не писати більш довжелезних, нудних, дріб'язкової причепливості повних статей, за які „злий критик“ так нападається на д. Дорошенка, хоч цей останній має повне право дотепний і в устах д. Просвітянина особливо пікантний вираз про „умственную дезинтерію“ вернути в неподільне посідання самому д. Просвітянинові. Це він з себе портрета малював, коли на авторів довжелезних статей хитро підморгував.

Власне мало мене цікавить, що про мене думає й говорить той або инший „просвітянин“, „міщанин“, чи ще який там ікс або ігрек, і які операції шановні ці панове роблять з моїми думками. І не через те я з д. Просвітянином у розмову вдався, щоб з ним особисто шукати істини. Це тільки ілюстрація до нашого літературного життя, про яке надіюсь згодом докладніше поговорити.

V.

Дещо про дразливі справи та надуті особи й порожні претензії.—Фонтани красномовності й водомети порожнечі.—Органи „молодої“ преси.—Кепські угадки.—Все на тому ж таки місці.—Стара манера.—Знов „батьки“ і „діти“.—Діти над-40-літнього віку.—Справжня молодість і рак на безриб'ї.

Всяка цікава з громадського боку тема конче мусить бути й дразливою, бо викликає людські змагання, загострює людські відносини. І це натурально: до чого ми байдужно та холодно

ставимось, те само холодом повіває, і тільки в чесній ідейній боротьбі можемо ми одсівати те, що звемо істиною. В такій боротьбі стираються по-троху й виглажуються острі рубці та зубці справ, закругляються думки і набувають того апарату доказів, без якого не можуть увійти в загально-людський ужиток. Ну, а де боротьба — там само собою й дражливість повинна бути, і прихильники спокійного на всі боки проживання, любителі тієї небувалої й неможливої на світі іділії, коли „левъ возлежить купно со агнцемъ“ — нехай просто обминають такі справи. Я до таких не належу й через те обминати їх не можу, хоча іноді досить таки поподумаєш, перше ніж зважишся до якогось такого дражливого питання підступити. Це через те, що й дражливість усяка буває. Коли з-за неї визирає саме надуте самолюбство людське та бажання, щоб „мое було зверху“ та перетирання дрібниць усяких, нікому й ні на що не потрібних, тоді, певне, краще буває зовсім таку справу обминути, — бо яка ж може народитись істина з розмови та боротьби з людиною, що над усяку істину свою надуту особу ставить?

З однією такою особою була у нас розмова того разу. І того разу я вагався, чи починати з нею розмову, вагаюсь і цього разу, чи вести її далі. Бо збити пиху з надутого добродія — занадто це малий здобуток і занадто тріумф непринадний, щоб за-для його варто було захожуватись, тим більше, що всяка пиха має ту легковажну прикмегу, що збита в одному місці, вона роздимається й випинається в іншому. І коли все-таки я знов вертаюсь до тієї самої теми, то тільки через те, що сама справа занадто перевисшує усіх надутих добродіїв та їхню пиху і занадто велику

вагу має в нашому громадському житті,—таку велику, що не шкода часу ще і ще раз до неї вернутися, щоб пошукати істини негативним, скажу так, шляхом: на зразках того, як не слід і не варто шукати істини.

Питання це—про нашу так звану „молоду літературу“, про її напрям, змагання, шляхи та заступників, скільки те все позначилося в сучасному нашому письменстві. Питання це давно вже зробилось у нас дражливым, бо стялися на цьому полі люде з ріжними літературно-громадськими поглядами, з ріжним вихованням та вихідною точкою, з ріжною оцінкою фактів життя і письменства, з ріжними методами шукати в цій сфері істину. Надто зробилось воно дражливым останніми часами, коли ті, що звуть себе „молодими“, дістали змогу висловлятись не спорадично і на-швидко, а більш-менш систематично у власних органах преси. З того часу боротьба думок—не вважаючи на всякі особисті з того боку зачіпки, волю все таки стояти на ґрунті боротьби думок—набірає все більшої та більшої дражливости.

І я цьому радий, як і тому, що мої супротивники мають змогу говорити все, що хочуть, не виправдуючись тим, що їм затикають рота й не дають говорити. Правда, ще й тепер вони нарікають на якусь монополію думок та ідей, на тиранство й деспотизм „старих“ і це не далі, як того разу, чули ми від „молодого“ д. Просвітянина, що років з тридцять тому, як учився в гімназії (про це він сам ласкаво зволив нам подати звістку). Але ці нарікання тепер позбулися вже всякого сенсу, бо треба занадто велику сміливість мати й занадто малу увагу на очевидні факти й елементарну пристойність літературну, щоб у власному органі скар-

житись на монополію та затикання рота. Хто ж із зненавистних „старих“ піде, скажемо, до „Української Хати“ і там заткне рота д. Просвітянинові?.. Очевидно, коли навіть повірити, що існує таке злокозненне бажання серед „старих“, щоб змонополізувати для себе літературу, то й тоді таку операцію вчинити над д. Просвітянином їм фізично неможливо. Вся участь сторонніх до редакції „Української Хати“ людей у данному разі може хіба на тому обмежитись, що вони цілком платонічно прокажуть відомий афоризм: „если у тебя есть фонтанъ—заткни его: дай отдохнуть і фонтану“, але дійсно заткнути фонтан красномовности, напр., д. Просвітянина ніхто не може, окрім його самого та редакції „Української Хати“. І я цьому радий найперше з того погляду, що під безупинний журкіт отих фонтанів мусить сама собою розвіятись на решті ота безглузда байка про монополію в нашій пресі, якою (байкою) властители словесних фонтанів ще й досі по інерції орудують. Це одно. Друге, чому я радий ще білше—це те, що наші фонтани повинні будуть своїм невинним журкотом на решті виявити й свій внутрішній зміст, досі нам недоступний, і показати, що справді у їх єсть позитивного, за-для чого вони так грізно походом вибіраються на своїх попередників. Перше про той зміст їх ніяково й питати було, бо вони раз-у-раз могли огинатися, виправдуючись тим, що, мовляв, їм не дають себе виявити, затикають рота, слова не дають сказати. Тепер же, маючи свої органи, вони мусять задовольнити цікавість тих людей, що приходять до них з питаннями про їхній зміст, напрям та бажання. І з старими скаргами та наріканнями, з наскоками та екскурсами на бік вони цю відповідь дають. І я подвійно цьому радий, бо

нарешті питання про наших „молодих“ не тільки ворожими устами ставиться, а й прихильними, і кожен тепер може для своїх висновків користуватися словами не тільки „ріжних Сергіїв Єфремових“, як скаржився хтось недавно в „Будучності“, а й у власні самої „Будочности“ рани персти свої вложити. Не віриш „ріжним Сергіям Єфремовим“ — ну, то піди сам подивися, — так тепер можуть аргументувати ті, кого не спокушають підозрені лаври „молодих“ наших письменників. І згодьтєся, що така позиція далеко вигідніша, ніж усяка монополія, бо дає чудовий ґрунт для фактичної перевірки непевних пунктів, а це в полеміці річ ваги першорядної.

Отже з кожного погляду можна тільки радіти тому, що нарешті з'явилися органи „молодої“ преси з її власними теоретиками та взагалі ідеологами нового напрямку. Те, що її не було перше, робило чималу прогалину серед наших громадсько-літературних напрямів і з кожного погляду річ добра, що цю прогалину таки заповнено. Скоро напрям існує, краще і в його власних інтересах, і в інтересах супротивників, щоб він виявився як найповніше усіма сторонами своїми, бо й супротивникам зручніше ж мати діло з добре знайомою фізіономією, ніж з таким „таинственнымъ незнакомцемъ“, яким досі був і наш „новий“ напрям. І ті, хто наперед береться вгадувати у „старих“ неприхильність до самого факту, що нові журнали повстали, рекомендують себе просто за кепських угадків та людей низькооких, які про весь світ судять на підставі власної психології, й не можуть ніяк вибитись по-над низькі конкуренційні мотиви. Інша річ оцінка того факту і тут наші угадки мають рацію ремствувати: оцінка здебільшого неприхиль-

на. Але неприхильна вона не через те, в чому корінь неприхильности бачать наші кепські угадки: не через те, що стрілися одно проти одного два покоління—„батьки“ і „діти“, „старі“ і „молоді“, як люблять говорити в „молодих“ органах, а через щось інше.

Недавно я попробував був, у „Раді“ ж таки, начеркнути схему, що показувала б, як змінювались українські покоління. З неї видно, що зміна та у нас майже зовсім не мала характеру гострої боротьби „батьків“ та „дітей“, а коли стосунки й загострювались, то робилось це на громадсько-політичному, а не на тому виключно естетичному полі, на яке силкуються звести цю боротьбу тепер. Більше того—обставини нашого національного життя так мало ще одмінилися, що нема жадних підстав думати, щоб і тепер, і навіть у близьких часах, цей характер набрав іншого вигляду. „Не естетичні теорії й тепер, як і перше у нас, можуть бути центром боротьби поколінів, не тут стоять позиції, круг яких почнеться змагання супротивних напрямів,—бій клекотітиме на іншій зовсім площині і висовувати в наші часи саму голу естетику—значить кидатись на широке море життя і сподіватись, що воно розступиться перед тріскою“,—так писав я з приводу де яких вибриків, з якими виступила львівська „Будучність“ устами свого дописувача з України. З того часу минуло вже з півроку—часу, здається, досить, щоб хоч спробувати якимось уґрунтувати ту нову ніби-то естетичну позицію, на якій отаборились наші „молоді“, тим більше, що контингенту їх прибуло з заснованням „Української Хати“ в Києві. Проте й досі позиція з цього боку остається так само безборонною, так само жадних доказів не маємо з того боку й

так само надолужують там то гіркими жалями, то галасливими нахвалками на критиків, що служать немов за біблейського „козла отпущенія“ для молодих. А! постарілася вже ця манера, обридла й стала за певного роду шаблон, од якого „молоді“ просто не можуть якось одст/питись, як той німець, що тільки од грубки й умів почать танцювати. І це шкода не тільки для їхньої власної позиції, а й для їхніх супротивників велика неविгода, бо що ж то за втіха мати діло з людьми, що вивісивши якийсь прапор, сами не знають, що з ним робити й куди його притулити? Або як розбалакатися до пуття з людьми, що не зважуться або—швидче—не зугарні навіть обличчя своє виразно показати?

Так, обличчя наших супротивників нам ще й досі невідоме, як невідомі од них самих і ті причини, що їх примусили новий прапор вивісити. Про це можна тільки догадуватись на підставі тих мало зрозумілих річей, що ми чуємо з того табору, та з прийнятої там тактики, і ці здогади можуть кинути дуже цікаве світло на групу, що взяла собі назвище молодих і часто-густо говорить за всю молодіж, виступаючи навіть її оборонцем, невідомо тільки, од якої напасти та нападників.

Зазначена група, що гуртується коло „Будочности“ та „Української Хати“ й до якої з усієї сили горнеться й мисія в чужій землі, в особі редактора віденської „Чорної Ради“, звичайно зве себе „молодими“, „дітьми“, цим протиставляючи себе якимсь „старим“, „батькам“, що вже через одну свою старість нездатні розуміти молодечі поривання та свіжі ідеї нового руху. Ці назви, проте треба брати дуже умовно і, на мою думку, велику помилку роблять ті, що в наших теперіш-

ніх змаганнях хочуть бачити справді якусь боротьбу поколінь—„молодих“ і „старих“, „батьків“ і „дітей“. Почати з того, що серед дітей „Будучности“ маємо, напр., пані Ганну Барвінок, найстаршу віком з усіх теперішніх українських письменників. Та й опріч цього виразного ймення, іде слогом молодих в „Українській Хаті“, напр., виступає д. Просвітянин, що—як сам ласкаво поясняє—років тому вже з тридцять, як був у гімназії, значить, в найкращому разі має по-над 40 літ. За оборонця та ідеолога „молодого“ напряду, вже в „Рідному Краї“, пишеться і д. Шпитко, що—знов таки з його власних слів це довідуємось—„сьогодні обходив ювілей... 15-літньої журналістично-літературної роботи“. Нарешті за найпалкішого може оборонця виступає і д. Тивонович,—як знаємо з числених автобіографічних екскурсів у „Чорній Раді“ (взагалі ці панове люблять публіку автобіографічними відомостями годувати),—людина теж далеко не першої молодости. Отже серед наших „дітей“ і навіть між привідцями їх бачимо насамперед людей, що сами в батьки годилися б де-кому з так званих „батьків“. З другого боку де-хто з тих, що на сторінках „Будучности“ та „Української Хати“ войовничо вимахують дитячими прапорцями, на сторінках „Ради“ чи „Л.-Н. Вістника“ скромненько пишуться собі між „батьками“ без жадної урази та шкоди для свого дитячого маєстату. Характерно, що самого навіть д. Просвітянина, який тепер підморгує дуже недвозначно на „теплі кутки товстосумів“, ще далі, як з рік тому, стрівали ми досить частенько на сторінках „Ради“; ще може характерніше, що д. Тивонович, який містить пасквилі на „радян“ і дуже тим тішиться, за місяць-два перед тим писав прихильні листи до самих

„радян“, запрошуючи їх підпірати „Чорну Радугу“ своїми „знаменитими працями“... Яка ж, питаємо, це боротьба поколінь, коли з одного боку батьки в дітей пошилися, а другого—і батьки, і діти тихомірно можуть працювати собі поруч без жадної звади? Отже ясно, що ніякого сліду боротьби поколінь у нашій теперішній літературній зваді ми не відшукаємо, як і те ясно, що даремно звать себе молодими наші діти 40-літнього й старшого віку.

Але може наші проблематичні віком діти на иншу молодість важуть—на молодість духа, свіжість почувань, новину ідей? Може вони саме такою-от молодістю і свіжістю виблискують? Може вони на шляху поступу випередили своїх часто молодших віком батьків і з цього погляду мають рацію кидати їм у вічі своєю молодістю?—Гай-гай!—тільки й можна на це сказати. З цього погляду молодість та свіжість наших „дітей“ ще проблематичнішою показується і досить переглянути тільки органи так званої молодії преси, щоб побачити, що на молодість та свіжість духа й не заноситься там, що повно там цвілі й самої нашої старечої беззубости. Справжня молодість, що має ціну сама по собі незалежно навіть од того змісту, який вкладає в свої поривання, характеризується найперше широким розмахом отих поривань, свіжістю їх, одкликанням на всякі нові широкі запити й потреби часу. Старість ходить обережно—це натурально, але так само і те натурально, що молодість часто йде напролом, не питаючи стежки й виставляючи натомість хоч необачну, за те сміливу безоглядність, допитливість, любов до широких перспектив та високих завдань, ворожнечу до всякого опортунізму й нахиль-

чивости перед вимаганнями дріб'язкової моди. В цьому позитивна справжньої молодости вартість, що з верхом надолужить за всякі помилки й вади од нерозважності; в цьому й краса справжньої молодости, що вічно вабитиме до себе, виявляючись у широких, може й утопичних, планах та грандіозних, може й недосяжних, перспективах... Прошу ж тепер обернутись до наших „молодих“ і у них пошукати цих принадних рис, за які, знов кажу, багато хиб і гріхів простити можна.

Чимсь занадто дрібним, вузьким, мизерним і запліснявілим у своєму самовдоволенні повійне на вас із сторінок „молодих“ наших органів. Ніяких широких змаганнів у них ви не знайдете; ніяких нових шляхів, безбач, але сміливо проложених по нетрях та пушах сучасної дійности, вони вам не покажуть; навіть слова гострого, парадокса блискового не почуєте. Вони засвоїли собі дуже давній символ віри, де за головного члена поставлено естетичні емоції, і смирененько собі цією давно протоптаною і втертою стежечкою мандрують, не оглядаючись на сусідні стежки, не шукаючи їх і не бачучи, що кругом діється і що спереду ясніє і чи ясніє навіть що-небудь там. Беззубим ротом, шамкаючи, перемелюють вони старі трюїзми, на всякі голоси кричать про вічну красу, до обридливості переказують загальні фрази, вимахують пошматованими і злинялими прапорцями, не зважаючи на те, які вони справді, не бачучи, що людскість давно вже їх минула й іншими пішла шляхами, а вони лишилися собі ззаду на порожніх просторах майже самотні. Широти, розмаху думки, молодого запалу, свіжих пориваннів—нема тут, у цій справжній „средѣ умѣренности и аккуратности“, на модерний копил пригнаній. Характерно вже й те, що з

усіх великих і численних проявів духового життя людського вони вибрали й поставили во главу угла як-раз найбільш вузький та дрібний—естетику; ще більш характерно, що навіть у цій вузькій сфері за досить довгий час не здобулись ні на одну свіжу, свою власну, не позичену думку. Вони просто заклали на тих загальних фразах, що черпали здебільшого з чужих літератур, не маючи сили зв'язати їх з рідним ґрунтом органічно.

Справді—десятиліття вже минуло з того часу, як у нас на Україні вперше залунав поклик нової краси. Довгою низкою потяглися перед нами усі ці „Живі струни“, „Поезії в прозі“, „З-над хмар і з долин“, „За красою“, „Молоді Музи“, „Світи“ і т. и. аж до сучасних модифікацій цього напрямку. Але й досі не знайшлося теоретика, що вияснив би основи того „нового“ з філософського погляду, що уґрунтував би й усталив новий напрям, дав йому теоретичний підклад. Нечисленні проби такого теоретизування ми знаємо—це два-три крикливих літературних маніфеста, кілька просто поезій та поезій у прозі і нарешті найбільше „полемичних красот“ на адресу тих, хто критично пробував поставитись до здобутків нового напрямку. Коли й можемо це брати за теоретизування, то хіба лишень на тій самій підставі, що й з рака рибу робить, а з Хоми чоловіка, але в дійсності—яка ж таки, скажіть, із рака риба?.. Знаючи це, ми повинні просто дивувати з дивної імпотенції цього войовничого напрямку, з мизерії його духового надбання, з старечости його спроб та натуги. З жалем—кажу це зовсім щиро, бо на ці непотрібні витребеньки та іграшки все-таки досить потратено національної нашої сили—треба констатувати, що найпривабнішого у наших „молодих“, тобто са-

мої молодости отієї, даремна річ і шукати й треба дивне якесь вухо мати, щоб у йому старече шамкання на палкі виклики молодощів перетворювалось.

Пишучи недавно про „молоду“ нашу літературу, я згадав колишніх російських восьмидесятників. Не випадково спала мені на думку тоді ця аналогія. Приглядаючись ближче до наших теперішніх глашатаїв нової краси, до партизанів молоді преси, можна до дрібних деталей завважити ту фатальну схожість, ті самі риси на нашому ґрунті, що колись стільки жалів викликали у кращих заступників російського громадянства. Наші теперішні старі діти та підмоложені („молодящієся“) дідки, що взяли собі манеру говорити за молодіж, дуже великого холоду зневірря могли б нагнати, як би тому правда була, що вони справді заступають молодіж. На наше щастя зовсім не так ще страшно на ділі, як вони силкуються в своїх органах показати.

VI.

Хома на безлюдді.—„Молоді старочехи“ на нашому ґрунті.—Полемичний фокус.—Модерна на Україні.—Літературна секта.—Неофити й перекінчики.—Небезпечні спільники.—Специфічні обставини українського письменства.—Нація письменників.—Письменники на годину і слід по них у письменстві.—Кепські порадики.—Істеричний крик д. Алчевської і мораль з його.—Про відморожені пальці, нещасне кохання і т. и.—Солом'яна згода та золота звада.

Тепер, здається мені, ми можемо більш-менш певну дати відповідь на питання: хто вони—оті, що репрезентують так званий „молодий“ напрям у

нашому письменстві, який вигляд має той Хома, що на безлюдді й його за людину мають. Молоді віком люде між ними, певна річ, єсть, їх навіть більшість, але на цьому власне й кінчаються здебільшого стосунки цих молодих віком людей до справжньої молодости—тієї молодости, що кипить широкими мріями, що снує величні плани про добро загальне, зрікаючись часто особистих утіх та змаганнів. Коли при мені згадують про ту проблематичну молодіж, мені раз-у-раз приходить на думку один дрібний епізод з новішої чеської історії. Якось раз молодочехи своїм звичаєм виступили в сеймі з обороною якогось опортуністично-реакційного проекту, і от з лівого боку залунали голоси: „Які з вас молодочехи! Ви просто *молоді старочехи*“... Епізод дрібний, але вираз гарний. Думаю, що й наші кваліфіковані „молоді“ дуже скидаються на цих „молодих старочехів“, що всі хиби своїх попередників задержали, але для рівноваги їм не придбали ніякої нової вартости.

Галасливі „молоді старочехи“ на нашому ґрунті, або, як з пафосом їх титулує їхній старший трохи заступник, д. Просвітянин—„наш первоцвіт, наші надії, наш молодий сад будучини“—це не покоління, це не молодіж, принаймні не вся молодіж, і ледве, чи мають вони право—розуміється право моральне—виступати од імени молодіж і в її інтересах. Щоб бути справжнім заступником молодіж та її інтересів, їм би треба було б найперше самим остатися молодими духом, розуміти потреби й завдання молодіж, прямувати до їх уґрунтування, а не виїзжати на самих демагогічних окликах. Щоб виступати в потребі оборонцем молодіж, знов таки мусіло б попередку статися, щоб хтось на ту молодіж, як на молодіж, нападався.

Ні того, ні другого в дійсності ми не бачимо. Ніхто на молодіж, як на молодіж, не нападається і непрохані оборонці її просто роблять не дуже гарний полемичний фокус, себе підставляючи на місце всієї молодіжі. З другого боку те, що про-бують дати вони позитивного—найменш відповідає дійсним завданням усякої справжньої, свіжої молодіжі. Підставляючи замість цілої людини, замість гармонично розвинутої особи людської, саму тільки естетичну сторону людського існування, даючи цій стороні найбільшу перевагу в людському житті, наш молодий літературний напрям зводить широкий рух боротьби за всі потреби, всі інтереси великих громадських мас, усіх трудящих, на вузькі манівці чисто особистих утіх, та й то маленького гурту людей з перебільшеними на шкоду иншим сторонам людської натури естетичними потребами. З громадського погляду це з'явище безперечно реакційне, хоч би скільки і як голосно кричали „молоді старочехи“ про волю духа, про свої нестримані пориви, про свої безкрайні змагання, про свою, одно слово, молодість. Вже одно те, що вони силкуються одвернути увагу громадянства од його широких і безпосередніх завдань, щоб за-кувати її в вузькі межі дрібних індивідуалістичних змагань, надто виразно характеризує цей напрям що-до його громадської вартости. Я не кажу, що це робиться свідомо, навпаки схильюсь до того, що багато з тих, хто зве себе молодими, й сами до ладу не знають, що роблять; але це не може, певна річ, затушкувати шкодливої реакційности того напрям, який вони з несвідомости заступають і підтримують. Несвідомість їхня з цього погляду навіть шкодливіша од самої одвертої й широї реакційности, бо орудуючи поступовою фра-

зеологією, вони замазують нею свій реакційний з громадського погляду зміст і цим баламутять інших несвідомих, що не спроможні сами роздягти той зміст з пишної фразеології, одвіяти половину од зерна, і йдуть не роздумуючись за демагогічними окликами. А надто, коли ці оклики, окрім усього іншого, закрашуються ще обороною молодіжі од якихсь фантастичних ворогів.

Я раз-у-раз не тільки з сбуренням, але із болем великим читаю оці поклики з того берега до м. лоді, оцю непотрібну „оборону“ її. Я знаю, що багатьох можуть спокусити пишні фрази, багатьох можуть збити з широкої путі загально-людського добра на вузьеньку стежечку особистих змаганнів, багатьох покалічити на ціле життя й позбавити рідний край дійсне користних працівників. Це вже й зроблено, приклади у нас єсть перед очима в особі декого з тих талановитіших молодих, що опинилися серед партизанів нового мистецтва, нової краси, нової моралі, і на ці рафіновані бурульки та витівки витрачають і розвіюють свою часом не аби-яку справді силу. За часів загального занепаду й зневірря трапляється іноді, що й більшість молодіжі може піти за ними, як і було це в Росії за сумної пам'яті 80-х років. Але не на довго стане того тріумфу і здоровий молодий розум, хоч як збаламучений, незабаром збагне, що́ під пишними фразами ховається і де йому справжніх приятелів шукати.

Особисто я думаю, що наші „молоді“ ледве чи тішитимуться навіть таким скороминущим тріумфом за наших часів, бо дуже мало об'єктивних умов для цього. З одного боку, будши, як і всяка модерна, витвором певних кругів рафінованого міського громадянства, українська не може знайти

собі міцного ґрунту під ногами. На село їй не видне око потикатись, а місто дуже слабо ще з'українізоване і через те свої модернистичні забаванки задовольняє з ближчого джерела— російського на нашій Україні та польського на закордонній. Ці обидва джерела, маючи власну публіку й помітно вже на готовому ґрунті розкорінившись, дали і більш талановитих, а через те й принагідніших квіток модернізму, і з ними нашим доморослим модернистам важко видержувати конкуренцію. Через це саме, з другого боку, так слабо й заступлено нашу модерну, що це на українському ґрунті поки що цілком штучна квітка, яка не може брати живущих соків просто з ґрунту, а черпає його, підлягаючи вимаганням якоїсь моди, посередно з чужих рук. А слабкість її не може притягти більшого числа прихильників навіть з-поміж молодіжі, до якої вона з спеціальним залицянням адресується. Я вірю в здоровий інстинкт молодіжі і певен, що вона не дасть себе зловити на самі бучні фрази, на кілька пишних окликів, а вимагатиме чогось серйознішого,— того, чого як-раз не давала досі наша молода література і ледве чи зможе хутко дати. До того ж самий принцип, на якому її збудовано, ота перебільшена увага до естетичних вимагань, органічно мусить вернути од себе ширші круги молодіжі, не даючи поживи широкому розмахові її молодечих бажань. І в результаті всіх оцих причин українська модерна та її заступниця, так звана молода література, являється справою не громадянства, а вузького гуртка, коли хочете—особливої секти літературної, що чисто сектантськими способами себе й маніфестує перед людьми.

Отже ми тепер з певністю можемо сказати, що таке наша „молада“ література. Це гурток, що

складається, з одного боку, з ширих прихильників модерністичного письменства, а з другого—підсилюється елементами, власне чужими цьому письменству, перекінчиками з супротивного табору, апостатами нехай старого, „но не запятнаного знамени“. З запалом неофітів, перекінчиків та апостатів вони накидаються на те, чому тільки вчора ще служили, але як нові прапори їм все-таки органічно чужими й сьогодні zostались, то перекінчицькі голоси бренять певного роду дісонансом у модерністичному хорі і ще більшої плутанини вносять і в без того чималу какофонію цього хору. Візьмемо, напр., д. Просвітянина. Вчорашній співробітник „Ради“ сьогодні не знаходить слів, щоб виявити своє обурення проти неї; поклонник, як видно, Добролюбова, робить собі кумира з літературного напрямку, що цілком суперечить думкам Добролюбова; прихильник поглядів Драгоманова на єврейську справу обороняє разом з тим і людожерні статі д. Немо... Зрозуміти легко, яка може каша вийти з такого бажання на двох стільцях посидіти, поминаючи вже більш, ніж скромні літературні сили цього сердитого добродія. Перекінчицьким запалом надолужити ж не можна того, чого в душі не відчуваєш, і мені здається, що панове молоді дуже велику помилку навіть з власного погляду роблять, коли до свого діла припускають таких небезпечних спільників...

Проте спільників не бракує і певне швидко не забракне. Плодять їх ті специфічні умови, в яких опинилося українське громадянство наслідком історичних обставин свого розвитку.

Відколи повстав український рух, єдиним його виразом та проявом було письменство; на письменстві сконцентровується здавна все громадське жит-

тя наше, сюди йшли всі національно-свідомі сили наші, нігде в інших місцях не знаходячи, де б можна було себе до діла прикласти. Це, з одного боку, одразу поставило наше письменство на серйозний ґрунт служення народнім інтересам і наложило на його певні повинности громадського характеру, які воно по спроможності своїй і справляло. Зате, з другого боку, це відбилося й дуже некористно на письменстві, бо притягло до його і таких діячів силу, од яких воно власне нічим путнім поживитись не могло. Усякий свідомий українець, усякий, хто почував хоч маленьку іскру прихильності до свого рідного краю, брав, не маючи іншого струменту, зараз же перо до рук і робився українським письменником: писав вірші на тему про „неньку-Україну“, писав оповідання про „меншого брата“, писав статі про національні злидні... А як—звісно—не кожна людина до письменства здатна, то результати з такої загальної готовності прилучитись до письменства вийшли для його не дуже то на руку. Мабуть нігде число письменників не стоїть у такій явно ненатуральній диспропорції до числа загально-свідомих людей, як серед українців. Нація письменників—це не здаватиметься гіперболою, коли ми візьмемо на увагу процент письменників між свідомими українцями. І всі ті, що могли б в інших сферах громадської діяльності користну роботу справляти, в письменстві тільки заважали й шкодили, вносячи до його дух дрібного самолюбства, міленького ділетантизму, вузьких інтересів, псуючи тим смак публіки й принижуючи вимогання од самого письменства. На українського діяча можна було дуже дешевим вибитись коштом: досить написати два-три поганеньких вірша, одно-двоє оповідань, кільки заміток про

справи, що масляних вишкварок не варті. А коли вже чоловік появив на світ—не дай Боже—цілий десяток віршів, то зразу ставав уже нашим „відомим“ та „многонадійним“, хоч та відомість і не виходила часто за межі особистих знайомих, а многонадійність до кінця віку з цієї стадії не вибивалась. До друку ж досягнутись за тієї поблажливості, яку вносили з собою ці люди в письменство, теж не важко—і письменники росли і ростуть у нас, як гриби в дощ, і так само швидко й без сліду гинуть.

А в тім—не без сліду вони гинуть: слід по них лишається і слід не конче то письменству сприятливий та користний. Ще б нічого, як би результатом їхньої діяльності була пара-друга скороминущих віршів, а то ні, діло далеко гірше стоїть. Річ у тім, що разом з своїми віршами та оповіданнями ця маса з літературою майже нічим не зв'язаних людей вносить до неї й ті „обивательські“ погляди на письменство, над які сами не можуть стати, й ту особливу атмосферу літературного намулу, що затроює повітря кругом себе. Ділетантизм, легковаження літературних справ, жадоба літературних лаврів і дрібнісеньке самолюбство звідси, надмірна нетерпимість та гиперкритицизм до чужої думки і так само надмірна поблажливість з браком самокритики до власних творів і палка, щира зненависть до людей, що до літератури й до літераторів ставлять серйозні вимоги—ось що було і єсть результатом того надмірного напливу письменників, тим слідом, що лишають по собі ці письменники на годину, ці літератори без пошани до літератури, ці графомани, що дешевим коштом прагнуть здобути собі признання на громадському полі. Це просто бич на літературу і його жадним

чином не можна легковажити. Адже Самійленків поет, що в його „чудові твори лойову вгорнули свічку“ і тим дали притоку до промовистого заповіту на прощанні з невдячним світом—це надзвичайний і для письменства, коли хочете, дуже щасливий виняток. Більшість зовсім инакше ставиться до суду над собою. Всяке неприхильне слово про свої твори такі письменники приймають за несподівану образу собі особисто, всяку увагу за доказ, що вони на цілу голову переросли громадянство, всяку серйозну критику за особисту зачіпку, а критика, певна річ, за ворога собі найлютішого. Це ще побільшується тим, що через малочисельність нашого громадянства мало не кожен член його один одного знає й по-за літературою і всякі літературні та по-залітературні рахунки так переплутуються й заострюються, що наша літературна атмосфера ох яким важким та неприємним духом перенялася!... Величезний процент наших так званих літературних творів звичайно не література, але ця „не-література“ одбивається на всій літературі, розпорошує її, затроює обивателівською буденщиною і зводить письменство далеко нижче за той рівень, на якому воно стояло б власними силами, без ласкавої допомоги отих зичливих добродіїв. Вся література мусить одбувати за літературні примхи згаданої „не-літератури“.

З жалем доводиться констатувати, що ці всі умови найгірше одбиваються серед молоді, що тільки починає шукати собі тієї арени, на якій могла б прикласти до діла свою працю. Зваблена легкістю й доступністю літературних лаврів, таких принадних серед громадянства і з якимось ореолом надбуденщини, з'учена літературними дилетантами не ставити собі серйозних вимагань, молодіж часто

йде по лінії, мовляв, „найменшого сопро­тивленія“ і пробує сили в літературі. Проби річ гарна, але тільки тоді, коли людина, випробувавши себе, або справді на літературному полі знайде свою справжню стежку, або матиме силу, не знайшовши її тут, сказати собі—годі, щоб в іншому місці пошукати. Де хто так і робить і після кількох невдатних спроб обертається кудись інше по свою стежку, але чи не більше так таки й загрузає в драговині літературного дилетантизма, підсилює собою кадри тих, що вже раніше загрузли, і з першим же випадком справедливої оцінки їхніх сил та роботи переймається гірким почуттям образи, гострим духом опозиції до того, що зважається не признавати нового літературного генія. Знов кажу, що це велике нещастя і для них самих, і для письменства, і не тільки комедії, а й трагедії на цьому ґрунті дуже рясно виникають—трагедії одурених надій, розбитого життя і гострого озлоблення проти літературних супротивників. А це кепські порадики і здебільшого до лихого вони доводять навіть дуже гарних особисто людей—до того, що ці люде цілком тратять всяку вже перспективу перед собою, всяку самокритику до себе і всяку повагу до того діла, якому так палко бажають служити.

Недавно в „Рідному Краї“ була надрукована замітка д. Алчевської—„Підем печі розмальовувати!“ Замітка надзвичайно характерна як-раз із того погляду, з яким оце підійшли ми до нашої молоді літератури, і мені може доведеться ще згодом вернутись і до думок д. Алчевської, і до ще більш характерного коментарія до них д. О. Пчілки. Поки що хочу тут зазначити одну рису з цього істеричного крику,—інакше я не вмію назвати статю д. Алчевської. „Була,—оповідає д. Алчев-

ська за одним молодим письменником, — на світі така нещаслива країна, що в її ширі сини її радилися, чим своєму краєві допомогти, щоб він був і славетний, і дужий, і вільний, але поміркувавши добре, розійшлися й довелося одному з тих ширих людей печі розмальовувати, другому — з катеринкою ходити, третьому — паяцом бути *замість того, щоб розвивати* рідне мистецтво, рідну музику, рідну театральну штуку“...

З переказу д. Алчевської власне не знаємо, через віщо така халепа з „ширими синами“ сталась: вони просто поміркували добре і розійшлися і довелося їм тоді „печі розмальовувати“. Може щось справді примусом їх до цього довело, а може, „поміркувавши добре“, вони й сами побачили, що краще печі добре розмальовувати, ніж погані малюнки творити. Проте д. Алчевська звідси виводить мораль іншу: раптом робить несподіваний наскок на „старих“ за те, що „Будучність“ „наміряються (?) ззісти, преглиннути“, а тоді, згадавши про тяжкі обставини, серед яких доводиться працювати „одному такому письменникові (з молодих)“, ось яким во-істину блюзнірським викриком торохтять:

Годі! Як що ми *таким (?)* працівникам будемо кидати докори та обливати їх помями (?), *то хай же згинуть усі українці на нашій не своїй землі, хай вічно конає в темряві налита слізьми та кровію своїх синів свята мучениця Україна!..*

Одно слово — *pereat mundus, fiat...* то-то й горенько тяжке, що так і лишилось невідомим, що саме має *fiat*. Ефектно викрикнуто — що й казати, та ледве чи справедливо, хоч і блюзнірським способом, притягнуто до цього викрику „свату мученицю Україну“...

В устах д. Алчевської заголовний заклик „підем печі розмальовувати“ має якийсь іронічний зміст, хоч з моралі переказаного оповідання й не виникає він. Зміст цей ось який: коли „молодих“ не хочуть признавати, то годі розвивати рідне мистецтво, хай вічно конає і т. и. без нас, а ми „підем, мовляв, печі розмальовувати“. Очевидно, д. Алчевська хотіла своїм закликом, своєю антитезою маляра-художника печних діл майстрові дужче підкреслити ненатуральність наших відносин: людина, бачте, почувает в собі силу незмірну, щоб розвивати рідне мистецтво, а в неї вибивають малярського пензля й тикають у руку грубий віхоть. Я не знаю, хто саме таке злочинство робить, хоч натяки д. Алчевської досить ясні; скажу більше—таких злочинців попросту нема у нас: хто хоче пензлем орудувати, той і робить це безборонно. Але мене цікавить зараз инше: чому д. Алчевська приймає існування незмірної сили за аксіому, чому не завдасть собі хоч би такого цілком натурального питання: а може ж незмірна сила—одна фантазія, а данний суб'єкт справді більш здався б на розмальовування печі? А може ж, піддержуючи його фантом про незмірну силу в малярстві, ми зовсім не здобудемо людину, що розвиватиме рідне мистецтво, а тільки засмічуватиме його, зате втратимо скромного, але доброго може майстра? Адже ж кожна людина чогось варта тільки на своєму місці, і придбати лихого маляра коштом утрати доброго майстра—ледве чи можна це назвати придбанням, бо добрий майстер щось доброго й зробить у своїй сфері, а лихий художник—кому він, питаємо, і на віщо потрібний?..

Так само по за мету ціляє і той приклад про злидні, які терпить „один такий письменник (з мо-

лодих)“, що вирвав у д. Алчевської її більш ефектний, ніж справедливий крик. Не сами лишень молоді письменники терплять злидні, та й не сами письменники взагалі такий привилей од природи мають. „Дрібку нервових за-для навалу всякої роботи“ людей з одмороженими пальцями та лихим здоровлям д. Алчевська могла б знайти безліч і далеко ближче до себе, аби охота була придивитись краще,—це раз, а друге—яку це вагу має для оцінки творів того молодого письменника? Нам може бути дуже шкода „дрібку нервового“ молодого чоловіка, як і старого звичайно; ми можемо йому спочувати й особисто дуже симпатизувати. Але *його твори* цінити в залежності від цього, виносити на перлину світову поганенькі, можливо, вірші тільки через те, що автор їх усякого спочуття, як *особа* вартий—це вже, вибачайте, не література, а тільки приязнь, якесь покумання виходить на літературному ґрунті. І покумання це тим шкодливіше, що за його мусить одбувати вся література. Коли у мене відморожені пальці, то я, певна річ, маю право на людське спочуття, як особа; але коли ці відморожені пальці я зважуюсь виставляти за єдину підставу для літературної слави, то нехай же не здивую, як що доведеться й таку відповідь почути: дуже жалко, чоловіче добрий, що у тебе пальці відморожені, але це ще не причина, щоб звати себе поетом і претендувати на поетичні лаври. Инакше-бо й кінця-краю таким претензіям не буде, бо коли відморожені пальці дають право на титул поета, то чому, напр., не даватиме такого ж права нещасне кохання і через віщо ми відмовлятимемо лаврів такому закоханому, скоро у його буде охота до пера взятись?

Ось яку, мені здається, тільки й можна мораль витягти з тієї байки, що з таким запалом

викрикнула д. Алчевська. Але надто характерна оця заміна широких інтересів літератури вузькими інтересами літераторів. І це як наслідок причин, про які говорено вище, у нас така, видимо, звичайна річ, що д. О. Пчілка, даючи місце крикові д. Алчевської, не знайшла нічого кращого, як подати кілька безперечних, але— на лихо—зовсім недоречних фраз про згоду, незгоду та пошану до самих себе. Воно звичайно—кажуть же, що „худой миръ лучше доброй ссоры“, а „солом'яна, мовляв, згода краща од золотої звади“. Та мені особисто навпаки здається—що добра сварка таки краща од лихенької, про людське око, згоди і така солом'яна згода ніколи не може заступити золотої звади. Отже вся сила в тому—чи справді оброю сваркою і чи дійсне золотою звадою захоплене тепер наше літературне життя.

VII.

Ще про добру сварку й аби-яку згоду.—*Conditio sine qua non*.—Коли сварка буває доброю?—Де які факти з минулого.—Спроби принципіальної критики і відповідь „молодих“.—Критика—злочинство, а решта .. ерунда.—Про що свідчить горде мовчання?—Титани, велетні, півбоги і „товпа“.—Про коханого Мультипулі, крамарські передмови та поетичні реклами.—Чи поважання, чи гордування?—Ким і чим гордує д. Карманський?—„Одна, но пламенная страсть“.—Кати і мученики, галантність і болотяна аргументація.—„Галантерейное, чортъ возьми, обращение“!—Ще один полемичний фокус.

Рівняючи добру сварку до аби-якої згоди, рішуче треба, на мою думку, перевагу віддати першій. Але одна умова, *conditio sine qua non*,

мусить бути при цьому, а саме — щоб сварка була справді добра. Без цього всяка сварка, а тим паче літературна полеміка, стільки ж варта, як і лихенька згода, тоб-то — нічогісенько не варта й не має ніякого права займати собою увагу громадянства; без цього вона може цікавити нас стільки ж, як і спотичка двох півнів: зійшлись, побились, заюшили один одного кров'ю і розійшлись, а через що і на віщо — хіба не все одно нам? Може з свого погляду наші півні мали величезні резони для свого єдиноборства і таки напевне мали, але для нас ці резони менш од масляних вишкварок варті, ми їх попросту не розуміємо і через те їхню сварку не можемо за добру мати. Отже треба нам насамперед ближче зазначити риси того, що я назвав доброю сваркою, і прикинути ці риси до тієї літературної звади, що йде тепер у нашому письменстві.

Добра сварка — це насамперед така, якої причини бувають близькі, цікаві й зрозумілі не для самих супротивників, а для широкого гурту людей, що по волі чи по неволі мусять бути їй суддями. З другого боку вона не може й не повинна мати на увазі якусь особисту мету, а знов же такі інтереси широких громадських кругів. Відповідно до цього і сама річ, і способи полеміки повинні якомога далі стояти од особ полемистів і якомога дужче повертатись на розшукування самої об'єктивної істини, — об'єктивної, певна річ, стільки, скільки взагалі може бути об'єктивним усяке діло рук людських. Особи полемистів, їх знання, хист, способи аргументації і т. и. — тут тільки знаряддя до чогось вищого, що мусить бути метою всякої доброї сварки. Мета, звісно, не в тому лежить, щоб полемисти одно одному як найбільше прикрих

слів наговорили, щоб добивалися, аби, мовляв, моє було зверху. З ризиком знов підпасти під отруйні стріли просвітянського „демократизму“ скажу, що перша-ліпша міщанка на базарі чудово вміє це робити—за всяку ціну і всякими способами принизити супротивника й затулити йому рота. Добра літературна сварка має на увазі інше: ходом аргументів присилувати супротивника висловитись як найодвертіше, викрити всі темні сторони його аргументації та разом і самому як найясніше свої думки показати. Коли думки з одного й другого боку одягнуться в добру та ясну формуловку, коли аргументацію буде зведено до певної системи, тоді вже легко супротивні думки ті звести віч-на-віч і зробити з них синтез—те середнє, що найближче стоятиме до об'єкта нашого змагання, до істини. Це шукання істини й буде тією вищою метою, яка тільки й повинна стояти раз-у-раз перед очима у людей, що зайшли у таку добру сварку,—і нема чого доводити, скільки справді така сварка має переваги перед тією згодою, що силкується найгостріші суперечности затупити—аби, мовляв, лихо-тихо було. Воно й справді тихо та спокійно, без клопоту й турбот, але труп'ячим духом од цього супокою тхне, як од тихого поверху мертвого болота: там, у глибині, потиху, але без упину йде процес омертвіння та розпаду...

З попереднього ясно, що найпотрібнішою для доброї сварки підставою мусить бути принципіальна основа змагання. Тоді тільки й можна вдержатись на високостях, скажу так, доброї сварки і на мент один не спускати з очей мети її—отого шукання істини, коли саме змагання повстало на принципіальному ґрунті; тоді тільки й може воно бути цікавим, близьким та зрозумілим для широкого гурту

людей, що сами в йому безпосередньої участі не беруть; тоді й полемисти можуть бути певними, що не на втіху гулящим людям і не за-для власного самолюбства—„аби мое зверху“—вони розпочали полеміку. Тоді окремі факти раз-у-раз будуть зводитись до тієї загальної основи, тоді й аргументи впливатимуть з неї, тоді й у свого супротивника вишукуватимеш не дрібних огріхів та помилок, а капітальної вади дошукаєшся. А вже її звівши з загальною основою ві-на-віч і показавши суперечність між ними, легко знайти і те, чого нам треба. Полеміка така може бути гострою, різкою, може торкатись і вад супротивника, але тільки з того боку, з якого виступає його ідейна, принципіальна недоречність. На ній тільки й повинна вона обмежуватись, уникаючи всяких особистих екскурсів, а тим паче грубої й непристойної лайки, сторонніх натяків, залізання в чужу душу, читання в чужому серці й таких інших способів, до яких залюбки беруться прихильники принципа „аби мое зверху“. З таким супротивником справді неможливо до чогось путнього домовитись і часто таки його зверху й остається, як у базарній сварці за тим верх буває, хто ширшу горлянку має та голос дужчий або кулаки більші.

Отже коли ми ці вимоги прикинемо до нашої теперішньої літературної звади, до боротьби літературних напрямів на нашому ґрунті, то мусимо дуже прикрої речі зазнати. Полеміка безперечно має принципіальні підстави, але одна з сторін увесь час немов навмисне силкується зіпхнути її з них на той ґрунт, який найменше гарантує з неї добрі здобутки і найдужче висовує те, що в кожній добрій сварці повинно ззаду стояти,

не потикаючись наперед. Не раз я вже пробував розібрати й вияснити, хто цьому винен; не раз перевіряв я свою позицію, і кожного разу доводилось завважати, що супротивна сторона свою справу ставить неможливо,—так неможливо, що навіть з погляду супротивника шкода робиться і жаль бере з приводу того, на що у нас звичайно зводиться літературна полеміка. Певна річ, ніхто у власній справі суддею бути не може, а я прошу читача пам'ятати, що я на це й не претендую. Моя роль в данному разі далеко скромніша й менш відповідальна: я тільки свідок, моє діло зібрати й подати факти на підставі певної принципіальної основи, а вже зробити з них загальні висновки, а вже присуд сказати—то діло громадянства, у якого перед очима будуть аргументи з обох боків і якому легше їх безсторонне розібрати й оцінити.

Отже візьмемось до фактів. Але повинен наперед зазначити, що коли доведеться мені й про свої давніші статі згадувати, то робитиму це не через те, що мені дає втіху про себе говорити, а виключно через те, що ім'я моє користується з певного фаворитизму не думайте, що принадного—у супротивної сторони, і я просто не можу деяких полемичних епізодів обминути, хоч би й волів їх зовсім не зачіпати з причин, які читач і без мене, сподіваюсь, зрозуміє. З другого боку, щоб не ростягати занадто нашої розмови, факти я братиму здебільшого відомі вже з попередніх оглядів, тільки подаючи їх систематичніше, відповідно до принципіальної основи ншої теми. Зробивши ці уваги, обернемось до фактів.

Року 1902-го, коли вже зовсім виразно ви-
значився в нашому письменстві той напрям, про

який у нас тепер мова, надрукував я в покійній „Кіевской Старинѣ“ свої уваги про його підзаголовок м „Въ поискахъ новой красоты“. Потім не раз доводилось мені до цього питання вертатись і думки, що висловлював я з приводу нашої літературної модерні, можна звестись ось до чого. На підставі розгляду творів, що вийшли під маркою модернізму, я зазначав антихудожність способів та антигромадскість завданнів у новому напрямі, темноту змісту з недоладністю форми зв'язану, ходульність, великі занадто претензії, особливо рівняючи до більш ніж скромних сил, нахил до бундючного саморекламування, дилетантизм та легковаження літературних справ, оцінку їх з погляду інтересів не літератури, а літераторів, звичайно до нового напрямку близьких. Факти й події нашого літературного життя час од часу постачали дуже гарних ілюстрацій до цієї характеристики. Одно слово, новий напрям одразу ж таки стрівся з *принципіальною* критикою, що виходила в своїй оцінці його з певних літературних і громадських позицій. Добре чи недобре, справедливо чи несправедливо вона це робила—то інша річ, якої тепер не торкатимусь, але досить того, що вона стояла на *принципіальному* ґрунті. Натурально, що й адепти нового напрямку, обороняючи свою справу, в своїх же власних інтересах повинні були на той же самий ґрунт стати і проти аргументації критики поставити свою, факти з того боку виставлені збити іншими фактами, розкрити логичні й *принципіальні* недоречності критики, скоро такі недоречності їм було видко. Робити це могли вони гостро, різко—то їхнє діло, але це, кажу, єдиний був справедливий, натуральний та доцільний шлях, який міг справді одухотворити полемику, дати їй

загальний інтерес і до користних наслідків довести. Для мене особисто цей шлях був тим більш бажаний, що дав би мені добру okazію на аргументації супротивників перевірити свої літературні й громадські погляди й поробити в них поправки, скоро б доведено було якісь у них помилки. І я з інтересом сподівався може гострої, зате принципіальної полеміки,—одно слово тієї доброї сварки, яку я вважаю за кращу од усякої лихенької згоди та спскою мертвого болота.

Але цього я не діждав. Заступники нового напрямку воліли иншим піти шляхом. В кращому разі вони доводили законність естетичних почувань, наче хтось проти цього щось говорив, або обороняли своє право писати для виборної публіки й ігнорувати маси, „товпу“, як вони говорили, приточуючи до цого слова низку всяких зневажних епітетів. Це, кажу, в кращому разі, бо звичайно навіть цими питаннями „нова“ література мало цікавилась. Вона просто всяку критику заздалегідь оголосила злочинством проти літератури, вона почала своє невдоволення виявляти особистими наскоками й вихватками, вона воювала не з принципами, а з особами. І де далі, все подіймався, йшов crescendo цей облудний тон, все дужче й дужче бреніли ті цілком нелітературні нотки, гарні зразки яких бачили ми в писаннях д.д. Бутенка, Личка, Просвітянина, Алчевської та инших. Факт глибокого здивування вартий, але нестемений факт, про який мені вже не раз доводилося згадувати: ми не можемо ні однієї принципіальної праці назвати, що пробувала б дати теоретичні підстави новому напрямку, його мету й завдання показати його шляхи начеркнути і проказати нарешті громадянству певну відповідь—чого ці люде хотять і

чим можуть свій, як *нового* літературного напрям, *raison d'être* оправдати. Може вони взагалі мало до публіки говорили? Може через незалежні, мовляв, обставини й не могли вони навіть вияснити своє обличчя, порозумітися з громадянством? На це нічого нарікати. Увесь цей час, не кажучи вже про спроби власних органів (у Галичині), виходили десятки книжок „молодих“ письменників з більш-менш пишними передмовами і самих авторів, і їхніх, скажу так, літературних опекунів, але про цікаві речі вони здебільшого й пари з уст не пускали, на чому іншому надолужуючи. В цих передмовах можна було все знайти: пишну позу, величні рухи, зневагу до „товпи“, вихватки проти критики—і горде мовчання по самому кардинальному й цікавому пункту. Може, нарешті, вони так гордували „товпою“, що й говорити з нею не хотіли? Ледве, бо таки ж говорили, окрім одного того пункту. І раз-у-раз дуже підозреним здавалось мені оте занадто горде мовчання. Занадто багато самовдоволення, з одного боку, та байдужности до письменства, з другого, і брак „своїх слів“ виразно відбивались од цих фігур, що силкувалися прибратись у тогу загадковости й наложити печать чогось вищого на лица свої. І навіть ота вічна „погорда до товпи“ була, як побачимо зараз, тільки кепською симуляцією.

Отже, не вважаючи на удану загадковість, фігури ці власне дуже й дуже не складні. Здебільшого це випадкові гості в письменстві, що заблукали до його через оті причини нашого існування, про які була мова того разу, і які викликали гіперпродукцію письменників на нашій славній Україні. Як випадкові гості, вони й не зв'язують своїх інтересів з інтересами письменства, а від-

дають першим рішучу перевагу. Не можучи нічого дати письменству позитивного і не даючи нічого, вони для себе вимагають усього, а найперше— рабської угодливості, облесного вшановання й безмірної вдячності за те, що вони власними особами вщасливили письменство. Навколішки, сяка-така „товпа“, перед цими титанами! прислухайтеся, гей ви, що там унизу, з побожністю до кожного слова їхнього! будуйте Пантеони, за живоття пам'ятники ставте цим велетням духа—ви, що недостойні ремінець од постола їхнього розв'язати!.. Так брешуть, коли на людську мову перекласти, всі оті пишні передмови, горді поклики, незрівняні претензії та безсоромні реклами. Подумавш—якесь покоління півбогів перед тобою. Але ці півбоги не забувають і дуже реальних, занадто вже земних інтересів.

Перед мене лежить оце книжечка віршів д. Карманського—„Пливе по морі тьми“, одно з останніх виданнів Львівської „Молодої Музи“. Про самі вірші не маю тепер охоти говорити, завважу тільки, що автор виявляє в них велику нахильність топтатись на одному місці, переспівуючи свої давні мотиви, але без колишньої сили. Його вічне оспівування надлюдського смутку, що колись дало було кілька гарних, ширих та сильних настроєм зразків, потроху виродилося в порожню декламацію та на холодну манерність зійшло; всякі страхи д. Карманського не прокладають вже стежки до людського серця, не ворухать його й лишають холодним, бо кригою розмірності од самих віршів одгонить. Зате до чогось иншого стежку силкуються вони протоптати.

При книжці, як звичайно, маємо передмову. І як звичайно, без жалю картає автор передмови

своїх читачів, хоч спершу наче б то „і хотів погугорити з ними широко, по дружньому“. І знов, як звичайно, щира і дружня розмова звелася кінцеькінцем на „слова, позичені в коханого Мультатулі“:—„о суспільносте, зі шірого серця і дуже горджу тобою!“ Проте ж заробить спершу оце величне призи́рство д. Карманського: купіть собі його книжку, — купуйте... християне, старого й нового завіту християне, купуйте, підписуйтеся; сипніть грошем—за кілька пісень любови і дрібку інтелігенції!... Купуйте і платигь усі!“...

Це—з „коханого Мультатулі“ і в передмові до книжки. А ось вже з власного розуму і в газетній оповістці:

Подаю до відома інтелігентних земляків, що я видав збірку віршів п. т. „Пливем по морі тьми“ і вона лежить цілими купами в книгарні Товариства ім. Шевченка (Ривок 10) і в мене, в Старій Соли. Книжка числить 139 стор. целінового паперу в гарній окладині з вінетою і її можна замовляти по ціні 2 к. 70 с. в оправі, а брошур. по 2 к. В мене 20 сот. дешевше. На порто посилається 10 сот. Тих, що числяться з нашою критикою, можу впевнити (о скільки на тім розуміюсь), що в рші уйдуть. З поважанням П. Карманський в Старій Соли.

„З поважанням“—пише д. Карманський до покупця, поки ще він не купив книжки. „Зі шірого серця і дуже горджу тобою!“—пише д. Карманський до читача, що вже купив книжку... Де ж правда і чи поважає, чи гордує читачем ласкавий д. Карманський, що так дешево розцінив свої „кілька пісень любови і дрібку інтелігенції“? Думаю, що і там, і там правда, але така правда, од якої не поздоровиться, як то кажуть. Почати з щирої й великої погорди до громадянства і кінчити („з поважанням“) оцим широко-крамарським „купуйте“—

значить справді не поважати своїх читачів, але не одно це значить. Я певен, що не багато пошани тут ласкавий добродій наш виявив і до „коханого Мультатулі“, якого авторитетом підпіраються крамарські передмови чи поетичні оповістки, і до того діла, якому поет ніби-то служить, та й до себе самого нарешті. Розлічити так на корони й сотики „пісні любови“, розложити на сторінки велінового паперу „дрібку інтелігенції“—ні, не зробить цього людина, що своє діло й саму себе, власне достоїнство, хоч трохи поважає. Зробити це прийде на думку хиба тому, кому власне байдуже і до пісень любови, і до інтелігентности. А на додачу ще і що-до критики д. Карманський помилився: вірші не „ушли“. Не „уйшли“, як видко з рецензій, навіть серед товаришів та прихильників автора. Правда, д. Карманський не журиться і в „Будучності“ розпочав віршем полемику з своїми рецензентами, але про красу цієї полемики з такими пахучими квіточками, як „з мушлею клозет“, дозволю вже собі не говорити...

Оце маєте собі типового велетня з тієї категорії письменників, для яких ви мусите заздалегідь Пантеони будувати. Поважання і гордування, символ віри і реклама, краса і „з мушлею клозет“—так переплітаються у них, що не розбереш, де кінчається одно і починається друге. Але—гріх сказати—єсть у їх усіх і спільна риса, єсть почування, що єднає наших „молодих“ в один гурт. Порізнені, розкидані, роспорошені своїми занадто індивідуалістичними нахильностями, в отому почуванні знаходять вони єдиний цемент, що зв'язує їх в одну громаду. Ця „одна, но пламенная страсть“—то зненависть до критики, до нашої нещасної, убогої української критики, і не за те, що вона убога, а за те тільки, що вона—критика...

Прозою й віршем виливається та зненависть на сторінках „Будучности“, криком кричить з істеричних вигуків д. Алчевської, ключем б'є з сердитої писанини д. Просвітянина, пишно визирає з поетичних квіточек д. Карманського... Були навіть такі у нас, що на цій зненависті пробували свою літературну кар'єру зробити поки, як от д. Хоткевич, не дали сами зразків такої критики, од якої вже всі мусіли вуха затикати. Ні темних фарб, ні гострих слів, ні брудних натяків не жалують ці панове, щоб заплямити нещасну українську критику. Неначе з рогу достатків або якогось чарівного міха сиплються на критиків такі епітети, як „прихвостні“, „кати“, „дегенерати“, „бандити“, „Герострати“ і такі інші запащні словечка; з другого боку сами „молоді“ письменники неодмінно виступають якимись „агнцями непорочними“, „мучениками українського письменства“, що не повинно приймають вінець мученицький з рук вищезгаданих катів та бандитів, але дають зате певний притулок усім тим чеснотам, яких вимагає од критиків д. Просвітянин. Цей апологет наших мучеників так просто й каже, що „ці епітети й вирази, не вважаючи на всю свою draжливість і небажаність до вжитку в літературі й полеміці, в порівнянні з словником „критиків“ *ще й галантні*“ (Укр. Хата“, № 3—4, стор. 171). Бачите яка галантна апологія і з неї ж можете судити, що говорять критики та що ті бандити витворяють!.. Правда, коли довелося д. Просвітянинові подавати зразки з „словника критиків“, то за браком гостріших він мусів обмежитись тільки такими, як „нікчемна“ (статья) або „сміття“; правда, ці вирази—галантні вони, чи ні, як рівняти до словника, напр. д. Бутенка, то інша річ—стосуються до творів, а не до особ;

правда, всі, хто нарікає на критику за лайку, старанно обминає зразків тієї „лайки“... „Галантерейное, чортъ возьми, обращеніе“, але не випадково така у нас галантерейність завелася. Річ у тім, що не вважаючи на засвідчену підписом д. Просвітянина галантність невинних мучеників нашого письменства, вони раз-у-раз якось збиваються на зовсім таки „негалантерейное обращеніе“ з супротивниками, як і з другого боку лайка критиків належить до таких само легенд, як і бажання їхнє змонополізувати для себе пресу або до ноги винищити всю молодіж. Це просто той полемичний фокус, що росіяне звуть—„съ больной головы на здоровую“, інакше бо наші нещасні мученики та кандидати в святці напевне не були б такі великодушні, щоб про себе затаїти образливий „словник критиків“, як би він справді такий образливий був та непристойний. Адже ж тільки й чуєш з усіх боків, що наших мучеників „роспинають“, „наміряються ззісти, прогинути“, „обливають поміями“, „обкидують болотом“, і такі інші над ними муки витворяють, а кінець-кінцем виходить, що коли хто й майстер у нас болотом ляпатись, так це як раз сами „мученики“ нещасні. А звикши в болотяних аргументах бабратись, вони й принципіяльну, хоч і різку іноді, оцінку своїх творів та способів туди ж таки лагодяться примостити. Правда, не так то легко це зробити, поки фактами, а не самим ламентуванням та голими скаргами не поpróbують це довести. Наперед можна сказати, що безнадійна це справа, бо інакше не були б і мучениками д.д. Бутенки та Алчевські і не д. Просвітянин писав би апологію їхньої галантності, виявляючи щось більше, ніж просту сміливість, своєю оригінальною кваліфікацією літературної галантності, як що вже вона потрібна в літературі.

VIII

Французька мудрість на нашому ґрунті.—Доброзичливий рецепт д. Шпитка і його наслідки,—„Влаженні миротворці“ і. . все по старому.—Хор „поющихъ, вопіющихъ, взиваю- щихъ и глаголющихъ“.—Слабість нашої критики.—Півсто- ліття тому і тепер.—Акритицизм і наростання його — Бойовий лозунг нашого часу.—Похід на критику.—Акт обвинувачення.—Пошукаймо доказів.—Гуля без алжирсько- го замість доказів.—Армія з „просвітян“ і aurea mediocritas.— Хто винен?

Наперекір відомій приказці *l'art est difficile, la critique aisée*, критика на нашій славній Україні зовсім не така то вже легка річ,—навпаки, сміливо можна б сказати критикам словами Карпенкового хазяїна: „трудне ваше діло, трудне і опасне“. Таке трудне і опасне, що слід би було нам просто перелицювати французьку приказку на такий, скажемо, лад: *la critique est difficile, l'art aisée*, бо спе- ціялісти *des artes* і малої частки тих труднощів не зазнають у нас, що заступники *de la critique*.

З усіх паростків письменства найменше поща- стило у нас критиці, в найбільшій зневазі, в най- дужчому, мовляв, занепаді вона була раз-у-раз і ще добре, коли терпіли її наші творці слова з своїх творчих високостей. І навіть коли без обра- женого самолюбства й специфічних виразів з арсе- нала д.д. Бутенків ставились письменники до крити- ки, навіть коли не гу али методом д.д. Просвітянина та Алчевської—„роспни її“, то й тоді „бремена неудобобосимыя“ силкувались вони покласти на плечі критиці. Ось що пише, напр., досить ще лагідний до критиків д. Шпитко, обертаючись до їх з наукою з приводу останніх полемичних су- тичок у нашому письменстві,

Учіть тих молодих письменників, тих палких і ідеально думаючих робітників не по-економськи пужалном або ломакою по плечах; не вщиплюйте. Добродії, отрути в їхні молодечі серця, не зневірюйте їх, а скажіть щиро, по-батьківськи: ти маєш талан — пиши, тільки вистерігайся такого й такого; в тебе талан не великий, але при щирій праці і добрій волі з тебе може бути потрібна людина; ти не маєш талану ніякого і раджу тобі щиро взятись за иншу роботу, таку, що в її ти станешся далеко ліпшим і пожиточнішим у нашій українській сем'ї („Рідний Край“ 1909 р., ч. 13).

„Блаженні миротворці“, сказано... Але здебільшого, не вважаючи на всю їхню доброзичливість, дуже наївні з них люде бувають: за-для солон'яної згоди вони все ладні забути й усім пожертвувати; навіть факти, що кожного божого дня у них перед очима проходять, минають для них безслідно. Так і в данному разі виходить з миротворством д. Шпитка. Не казатиму вже про наївний його погляд на повинність критики когось там „учити“ (де вже їй!), але якоюсь неможливою утопією бренять його практичні поради: так вас, добродію, й послухали „ті палкі й ідеально думаючі робітники“!.. А ну лиш спробуйте до діла прикласти ідилічний рецепт д. Шпитка. Скажіть-но ви щиро тому—що „в тебе талан не великий“, а тому—що „ти не маєш талану ніякого“. Сказали ви це і заспокоїлись, з щирим серцем дожидаючись, що от-от „на землї миръ и въ челоуѣцѣхъ благоволеніе“ процвітуть і запанують. Але... що це?—Ось приходить д. Просвітянин і галантно підморгує на вас: а що, мовляв, „засіли в теплих кутках товстосумів“! Ось приходить д. Алчевська і ображено промовляє: коли так, „то хай же згинуть усі українці“... *pereat mundus!* Приходить ще д. Карманський і проказує за „ко-

ханим Мультиатолі": „о суспільности, зі щирого серця і дуже горджу тобою“, а в тім давайте по-переду за цю штуку по 2 кор. 70 сот. за примірник (у самого автора „20 сот. дешевше“), „купуйте... християне... купуйте і платіть усі“. А там мов куля влітає д. Тивонович і кричить: гвалт, розбій, бандити!.. А там притулилась ще пара-друга пасквильантів, а там проступає в'юнкий силует зовсім уже непристойної фігури, що й козою замекекекає в вічі такому критику, який „въ человекѣхъ благоволенія“ по рецепту д. Шпитка шукатиме... А нап усім цим досить не ідилічним розгартіяшем непорозуміло фігура самого автора доброї поради виглядатиме й запитуватиме в тузі: „невже воно на Україні справді так водиться, що хоч трохи старші (?) рецензенти *мусять* нищити молодших, *мусять* їх опльовувати, банітувати, обкидати грязею, а на закінчення по-батьківськи поклепати по плечах,—ось то, мовляв, ліпше, синку, за наймита служити, чим до літератури братися“ („Р. Край“, ч. 13)?.. Чуєте, як навіть блаженний миротворець наш заговорив, коли по його ж таки рецепту, „по-батьківськи“, діло зроблено!

Кажу—зроблено, бо инакше, певна річ, і не може критика свого діла робити, як оцінюючи данні твори і данних письменників з погляду тих чи інших принципіальних основ. І коли з цього ніякого „на землі мира“ не виходить, то, значить, самий принцип миротворства тут негодящий; коли натомість гучно лунає хор „поющихъ, вопіющихъ, взывающихъ и глаголющихъ“ проти критики, то сама критика тут невинна. Винні обставини нашого літературного життя, що разом з гиперпродукцією письменників міцно прищепили нашому письменству та громадянству погляд на літературу, як на майже єдиний притулок усіх національних сил, а на кри.

тику, як на неприємний, руйнуючий, деструктивний елемент у літературі, без якого краще б обходитись *ad maiorem Ucrainae gloriam*. Цей „обивательський“ погляд, що становить суше лихо не тільки для письменства, але й для всього громадського життя нашого, не з учорашнього дня почався, як це зараз побачимо, і не завтра мабуть кінчитися. Але тим більше причин з цим задавненим лихом боротися і як-раз критичною зброєю, не зражаючись отим хором „поющихъ, вопіющихъ, вzywающихъ и глаголющихъ“. Зараз ми докладніше розглянемо нарікання на нашу критику, але попереду дві уваги.

Перша: не сама тільки так звана молода література у нас виявляє зазначене вище „галантерейное обращеніе“ з критикою; друга: я зовсім не маю на думці робити з нашої критики щось взагалі бездоганне. „Молода“ література в особах своїх заступників тільки довела „обивательський“ погляд на літературу до його логичного кінця—до цілковитого абсурду, до нехтування всякої критики,—звичайно, тоді коли вона виступає проти неї. З другого боку й сама критика у нас раз-у-раз була чимось досить випадковим, дуже слабо зв'язаним з літературою, як живим організмом, що росте й розвивається. Критика у нас досить часто стояла нижче звичайного рівня літературного розвитку; під нею не раз розуміли просто більш менш вдатні, більш-менш докладні рецензії, що по-за межі даного літературного факту й не пробували виходити, щоб стати на якомусь загальнішому ґрунті. Тим часом критика повинна бути чимсь більшим над звичайну рецензію; найбільша вага критики якраз у тому, що вона поясняє літературні з'явища на підставі загальних теорій,—окремні літературні факти укладає в систему й зводить їх до якогось

спільного джерела. Така критика у нас—нічого й казати—заступлена слабо. Куліш, Драгоманов, Франко, два-три менших наймення—от і все, що можемо ми назвати у себе в сфері справжньої літературної критики, та й то ця сторона діяльності названих письменників найменше уваги їхньої брала і найбільш була випадковою. Зате багато, через край може багато, в історії нашої критики фактів, на які має рацію скаржитись між иншим і д. Карманський у своїй пишній передмові до збірника „Пливем по морі тьми“, і як би автор зумів був тільки зробити з них відповідні висновки, то... й сама передмова не була б написана, принаймні не була б написана в грубому тоні крамарського заклику. А те вже напевне можна сказати, що більше в ній було б поваги і до самого себе, і до літератури, та й критиці того вульгарного типу, на який скаржитись д. Карманський, дужче могла б дошкулити. Але то то й біда наша, що з критикою у нас якесь хроничне непорозуміння тягнеться.

Мало не півстоліття тому Куліш у своїй статі „Характеръ и задачи украинской критики“ ставить, ніби відповідаючи на якийсь не висловлений докір, таке питання: „слѣдуетъ-ли критикѣ употреблять всю свою разборчивость въ литературѣ юной, только что начинающейсѣ, или же она должна ограничиваться указаніемъ на хорошее, предоставляя публикѣ самой замѣчать и порицать дурное?“ („Основа“, 1861, кн. II, стор. 159). Питання це безперечно носилося, як то кажуть, у повітрі й Куліш з свого погляду розв'язує його цілком раціонально й справедливо. Критика однаково повинна висвітлювати і кращі, й гірші сторони літературного життя, однакову й тим, і другим увагу віддавати, бо инакше, мовляв, усе тільки забавки та

іграшки будуть у нас в літературі панувати і ніколи громадянство наше не вийде з тієї дитячої легковажності, в якій перебувало за часів Котляревського. Як що дивитись на літературу як на забавку, то, звичайно, нічого тоді й підходити до неї з серйозними вимогами. „Но когда,—веде свою думку далі Куліш,—писатель выступает передъ свѣжее, развивающееся общество людей, настойчиво добивающихся отъ писателя духовной пищи, удовлетворяющей народному вкусу, тутъ критику не кстати дремать въ покойныхъ креслахъ и спросонковъ покрикивать: браво: браво!“ (ib. 161).

Так відповіла українська критика устами Куліша на першу спробу обмежити її компетенцію самою сферою панегириків. Инакше, звичайно, і не могла відповісти вона, остаючись критикою, бо всяке вмалювання її меж, звужування їх якимись тісними рямцями, вело до повного зубожіння думки, до малосилости й анемії. Але характерно вже те, що таке питання могло зародитись і вимагати відповіді. Видко, вже на світанні нашого громадського життя критик мусів з ним рахуватись; видко, були голоси, які вимагали од критики, щоб вона пильно обминала негативні сторони життя й, кажучи образним словом Куліша, дримала собі „въ покойныхъ креслахъ“ та спросоння „браво“ погукувала. Такий акритицизм червоною ниткою тягнеться через усю нашу найновішу історію й боротьбі з ним повинні були присвятити чимало сили всі наші визначніші діячі, що не мирилися з ходячими думками та мертвими шаблонами. Оправдовано цей акритицизм найдужче молодістю нашого письменства, страхом перед тим, як би не пошкодити молодих паростків, як би сором'язливости молодих авторів не уразити на початку їхньої діяльності й не збити цим їх з літературної путі.

Чимало вже часу минуло відтоді, як Куліш доводив право критики торкатись усіх сторін літературного і, додамо, громадського життя. Ми встигли не тільки ніби-то вирости, але де в чому й постарітися. Як що й тепер говориться иноді про молодість нашого письменства, то вже не буквально це розуміють, а в тому умовному значінні, в якому кажуть, що і все „пустяки вь сравненіи съ вѣчностью“. А тим часом акритицизм наш не тільки не перевівся, а безмірно виріс; голоси, що від критики вимагали самих-но сонних вигуків: „браво, браво“ не тільки не замовкли, и все *crescendo* йдуть. Факт дивний, але факт: за часів Куліша голоси ці потиху й делікатно десь за лаштунками озивалися проти домагання критики на всю широчінь літературного життя; на Драгоманова сипалися вже гострі докори за нехтування „національних святощів“; Франка свого часу ославлено зрадником за бажання „чистить стані Авгійові“,—ну, а останніми часами справа з критикою вже зовсім просто стала: аби тільки хтось підняв голос против тих чи інших громадських вад наших, зараз з усіх боків залунають крики ображених патріотів. Критики у нас тепер не що инше, як кати, дегенерати, бандити (дивись „галантний“ лексикон у згаданих вже ображених патріотів); тільки те й роблять вони (буквально „дня не пропустять“), що когось „роspинають“, „обливають помями“, „обкидають болотом“ смиренних мучеників,—суші кровопийці, мовляв!.. Скарги на критику несуться з усіх боків, не на ті чи инші помилки або вади її—ні просто взагалі на критику; „геть критику“—зробилось якимсь бойовим лозунгом нашого часу, лейтмотивом сучасного письменства і я вже згадував про письменників, що на цьому викликові пробували

всю літературну кар'єру свою оперти. Одно слово, в акритицизмі ми поступ зробили величезний: порівняйте тільки обережно й делікатно перед Кулішем поставлене питання з тим галасливим завиванням, що розносигься тепер з сторінок української преси, з усіх отих пишних передмов, з усіх отих громових промов. Мало не вся свідома Україна, без ріжниць віку й напрям, злилася в спільному хорі „поющихъ, вопіющихъ, взывающихъ и глаголющихъ“ проти критики. І знов у цьому різноголосому хорі той самісенський мотив чується. Критика, мовляв словами д. Просвітянина „тільки лається, гальмує, руйнує, ображає, нищить (про людське око“—догадується тут додати д. Просвітянин) і доводить молодих письменників до роспуки“ („Укр. Хата“, ч. 3—4, стор. 170). І це досить ще лагідний рахунок гріхів нашої критики, бо послухали б ви, що д. Бутенко, або д. Тивонович, або д-ка Алчевська говорять!..

Цей загальний похід на критику був би звичайно тільки комічним, як би не робилось од його так на душі сумно, як би не показував він, що постарітись то ми постарілись, але чи вирости з того часу, як Куліш вияснив завдання нашої критики,—ледве... Навіть гірше: інтенсивність походу зростає і прикріших форм набірає, а це свідчить хиба, що ми просто назад подалися і ще менше вміємо цінити одверте слово про наші хиби та ще більше навчилися зважати на всякі умовности. Ну а це, як собі хочете, а дуже мизерне свідоцтво нашої громадської дозрілості, коли навіть наша—кажу це сміливо—лагідна й часто занадто поблажлива критика могла такі громи з усіх боків на себе стягнути. Це вже чи не показчик якогось—не скажу: органічного, а все ж таки глибоко всмоктано-

го—страху перед світлом, що іноді силкується за-
зирнути по наших темних кутках; це чи не симп-
том того, що з нас якісь вічні діти, хронічні недо-
ростки, які не правди для себе вимагають, а поблаж-
ливого потурання на все, що спало на думку
зробити.

Вже доводилось мені згадувати, що наші кри-
тики критиків у своїм завзятому ламентуванні роб-
лять один не дуже то гарний полемичний фокус.
Вони *себе* ставлять на місце молодіжі і з легким
серцем кричать тоді, що молодіж гине од убійчих
заходів злокозненної критики. Я говорив теж,
скільки правди в такій заміні, і показав, що вони—
не молодіж і молодіж—не вони. Цікаво все ж таки
уважніше придивитися з цього погляду до гріхів
нашої критики, тільки на жаль „мученики україн-
ського письменства“ фактів звичайно не подають
ніяких, що поясняли б оту дивну ворожнечу на-
шої критики до молодіжі. Виходить дуже просто—
критика „катує“ і т. и. (дивись у д. Просвітянина)
молодіж за те тільки, „що вона молода“. „Не од-
бивайте шматка хліба в старих малярів, музиків,
артистів та письменників, пухніть з голоду, бо ви —
молоді—не такі, як ми, старі; бо ми можемо пись-
менниками та артистами бути, а вам зась“ („Рід-
ний Край“, ч. 7)—ось як не посоромилась форму-
лувати свій акт обвинувачення проти критики д.
Алчевська. То тихіше, то голосніше підспівують їй
і інші критики критиків, як це бачили ми вже
не раз.

Акт обвинувачення страшний. Обкидати боло-
том молодіж за те тільки, що вона молодіж, та
ще з таких шкурних мотивів, як страх перед кон-
куренцією—це таке злочинство, по-над яке важко
що-небудь поставити, якому навіть ім'я відповідне

не зразу вигадеш. І як що цьому правда, то дійсне можна дивуватись, як тільки таких шибеників ще земля досі держить. І ми, що опинилися в ролі таких шибеників на лаві підсудних, маємо, здається, право вимагати, щоб цих важких обвинуваченнів нам не кидали без фактичних доказів, а коли їх нам не дають—ми сами повинні пошукати їх у наших супротивників, які ж, очевидно, не на вітер слова свої пускають і не про око людське грізні филипики пишуть. Нумо ж тих доказів шукати.

З усіх злочинц'в проти рідного краю мое ім'я згадується найчастіше,—отже у мене певне й найвиразніше виявилось оте злочинство. Про „шматок хліба“ я не говоритиму, бо ніхто не віда, як хто обіда—це раз, а друге—ніколи не мав я звичаю по чужих горщиках заглядати: нехай це вже буде привилеєм д. Алчевської та інших, хто таку до того непереможну охоту має. Але от—цькування молодіжі... Де, коли і як це я робив? Я силкуюсь пригадати, перебіраю все, що доводилось мені коли-небудь писати—і не можу пригадати. Чи не допоможуть мені в цьому мої супротивники? Ось напр., один з „найзнаменитших“, д. Бутенко... Ні, він не допоможе, бо проспівавши свою арію про катів та дегенератів, він сховався в куші глибокодумного, треба думати, порівняння творів „штуки“ з „газетними шпальтами“ та там і заплутався. Може д. Алчевська? Ні, й не вона, бо написавши свій акт обвинувачення, вона додала до його тільки ефектне *percat mundus* і теж цим додатком захистилася, мабуть дуже задоволена з зробленого ефекту. Може д. Тивонович? д. Личко? д. Євшан?.. Ні і ні, жадного факту не подають і вони. А, ось хто чи не напевне допоможе,—це д. Просвітянин: не дурно ж

він просто називає мене „головним репрезентантом“ тієї критики, що „тільки лається, гальмує, руйнує.. і доводить молодих письменників до розпуски“—ну, то й мусить же він за мною такі гріхи напевне знати. І справді він єдиний, що пробує з фактами в руках говорити.

Та переглядаючи фактичний арсенал д. Просвітянина, ми знайдемо теж один-єдиний факт—це історію про те, як я потаїв „точку з зап'ятою“ у Драгоманова... І я, обвинувачений, не можу стямитися з дива: як—„тільки лається, гальмує“ і т. и. і т. и. з молодими письменниками витворює, а тим часом усе обвинувачення збудовано на одній „точці з зап'ятою“, до того ж зовсім і не молодого письменника!.. Охоче признаюсь у своєму злочинстві над безщасною точкою, але яке ж вона, смію запитати, відношення має до акту обвинувачення і чому автори його не шукають доказів моєї злочинности в тому, що я справді писав про молоду літературу, а хапаються за першу-ліпшу „точку з зап'ятою“? Хоч і як це для пишного д. Просвітянина несподівано буде, але скажу просто: його точка дуже нагадує знамениту гулю під самим носом у бея алжирського і з тих же самих причин мабуть вона й вискочила. І ще скажу: саме обвинувачення шага ламаного не варто, бо коли у мене, „головного репрезентанта“ зневажної критики, тільки й гріха на душі, що ота точка нещасна, до якої мабуть ні один прокурор на світі (д. Просвітянин у рахунок не йде) не вчепиться, то що вже про інших „репрезентантів“ говорити!..

Я дозволив собі ще раз вернутись до цього дрібного епізода на те, щоб показати, яку справжню ціну мають оті вічні ламентачії проти критики і на яких „фактах“ вони засновані. Знов кажу—

мені байдужісенько, що про мене особисто думає й говорить той чи інший Просвітянин, але не байдуже мені те, куди вони хочуть наше нещасне письменство затягти. Адже ж цей д. Просвітянин не одинцем стоїть на нашому літературному полі; за ним видко цілу, хоч не таку вже й численну, армію таких самих „просвітян“. Просвітянин—це тип, особа колективна і тільки як така, мене й цікавить він. Це та *aurea mediocritas*, обмежене самовдоволення й надута порожнеча, та безталанна інерція й рутинність, що стають величезною перешкодою для всякого розвитку, що пудовою вагою вчепилися йому до ніг і заважають вільно рушати наперед. На російському ґрунті ота самовдоволена *aurea mediocritas* з високости своєї надутости уважала колись тільки за недоучку Белінського; для неї Чернишевський та Добролюбов були тільки „рицарями свистопляски“, а Михайловський хоча й зветься соціологом, але „мундира, присвоєнного цьому вѣдомству, не носить и даже всѣ вѣдомства перепугалъ“. На нашому ґрунті цей тип з усієї сили затягав Шевченка в багно усяких „обществ мочемордія“, виганяв Драгоманова з „Просвіти“, анафематствував Франка за зраду національним інтересам... Правда, часи міняються і тепер от д. Просвітянин на Добролюбові пробує свою критичну базу оперти, погляди „проф.“ Драгоманова поділяє і навіть деякі справи ставить „ще ширше (!), відповідно ширшим вимогам сучасного життя“, і з видимим спочуттям цитує Франка, не розібравши, що тією цитатою прямісенько собі ж таки в саме око влучає,—але... я не знаю, чим винні перед ним і Добролюбов, і Драгоманов, і Франко. Хіба тим, що цілий вік воювались проти прототипів д. Просвітянина, і він заднім числом за родичів своїх

помстився, наліпивши етикетку безнадійного рутинерства тим, хто найдужче повставав проти його.

В усякому разі ні Добролюбов, ні Драгоманов, ні Франко не винні, що „просвітяне“ наші так мілко і дрібно дивляться на літературу. Ще менше вини їхньої в тому, що ці так сліпо ненавидять усяку критику, що за кожну точку ладні вхопитись. Причини й цьому, як виключити оту курйозну точку, треба шукати в умовах нашого громадського розвитку та національного життя.

IX.

Гиперпродукція письменників і критика.—Патріотичні міркування.—Канонична фікція.—Критика у ворогів критики.—Дрібне критиканство.—Азбука.—Папи непогрішимі й герої Мольєра.—Зозулиний ідеал.—Ще раз азбучні істини.—Фатальні питання.—Де втіхи й науки шукати?

Нам ще раз треба вернутись до тієї гиперпродукції письменників у нашому письменстві і зважити, які наслідки спеціально для критики матиме вплив у літературу людей, нічим власне з нею не зв'язаних. Найпершим наслідком мусить—просто так *мусить* бути страх перед критикою, зненависть до всього, що літературні здобутки міряє не аршином обивательського розуміння, а становить перед письменством якісь інші перспективи, якусь вищу мету і завдання. Все в данній сфері повинно йти заведеним ладом, все мусить стояти на звичайному місці; витворилися вже певні, непорушні для шаблонистого розуму форми життя і відносин. І от раптом вривається щось, що порушає ці звичні форми, повертає увагу од звичайних стежечок і

настирливо ворухить думку, підкошує давній світогляд і вимагає перегляду традиційного надбання. Як собі хочете, а неспокійно це. А тим більше, що на ґрунті згаданого напливу повстають такі літературні авторитети, заслуги яких ніяк точно виміряти не можна, коли підходитимеш до них без того традиційного аршина. Адже ж досить буває якому-небудь простолинійному чоловікові уперто не випускати пера з рук і він може бути певним, що таки дійде кінець-кінцем до тієї лінії, на якій міцно приросте й до його титул „нашого відомого“. Як і кожне молоде громадянство, якому треба ще за своє національне існування боротись, українське само вельми сприяє й допомагає такому наростанню дутих знаменитостей своїм безкритичним до їх відношенням. Критика, що розвінчує знаменитостей, там самим зменшує національний багаж, робить його лекшим, допомагає ворогам нашим нищати нас,—отже критика діло антинаціональне, шкідливе, руйнуюче. Це раз; друге—на віщо своїх, мовляв, людей і чіпати: адже як-не як, а вони громадське роблять діло, то треба їм і за те бути вдячними, а не гудити їхню роботу та перебірати нею. Краще змовчати про свої хиби, краще тихо й сумирно та спільними силами робити одне національне діло і т. и. і т. и. Так звичайно міркують у нас навіть люде з найкращими бажаннями, але спантеличені традиційною пошаною до всяких „національних святців“. Дарма, що діло таким способом звичайно не робиться або робиться аби-як, що осмілені таким принципіальним акритицизмом випадкові люде не тільки сами псують справу, а й інших до того ще привчають; дарма що вони заважають усьому громадянству тверезо дивитись на власні сили та йти до чогось більшого і кра-

щого; дарма, що вони колодою важкою висять на ногах самого громадянства—краще не псувати національної гармонії й удавати, що все у нас, немов у бюрократичному царстві тому, „обстоить благополучно“. І не бачать ці добрі люде і чудові патріоти, що як-раз оте удає „благополучіє“ застуге з-перед очей справжні шляхи національного розвитку, задержує на проминутих уже іншими членами людскости ступінях і потроху засмоктує в драговину непорушности, застою й мертвотного самовдоволення. Національна дражливість, така натуральна серед молодих, їще в колодочки не вбраних націй, найбільш шкідлива як-раз отією безкритичністю, отією поблажливістю до „своїх людей“, отією нахильністю змалювати великі національні змагання і зводити їх до дрібного національничання, „крохоборства“ та особистих амбіцій. Помалу, потроху виробляється якась канонична фікція, через яку вся національна справа у нас ідентифікується з особою того чи іншого діяча, що держить її на своїх плечах, і, звичайно, тоді критика його вчинків приймається за критику самої справи. Я вже не казатиму про величезну небезпеку зв'язувати цілу справу з особою, бо ж особи смертні, бо вони міняються і перемінившись можуть завдати таких ударів справі, яких і вороги не зможуть,—згадаймо тільки виступи в 70-х роках того самого Куліша, з яким в 60-х ідентифікувався увесь український рух. Але з другого боку акритицизм тягне за собою і свою супротивність—гіперкритицизм, дрібне критиканство, чіпляння до маленьких вад і страшенну нетолеранцію взагалі. І це зовсім натурально: критичного духа приспати не можна і позбавлений можливості йти своїм природним шляхом, щиро і одверто справляти

свою роботу, він плазує сподом і там ухиляється од прямих завданнів, розмінюється на дрібниці й ще більш скаламучує загальну непрозору атмосферу громадських стосунків. Візьмімо маленький приклад. Вважаючи на крики і скарги проти критики наших „молодих“, можна було б подумати, що вони то вже з цього погляду якесь „правило вѣры и образъ кротости“, що вони цілком оминають критику і зо всього безмежно раді, що Господь Бог пошле в письменство. Овва! Минаємо навіть їх критичний арсенал проти критиків, бо ці ж люде для них стоять по-за межами всяких законів та звичаїв літературної навіть пристойности; візьмемо просто бібліографічний відділ хоча б у тій самій „Українській Хаті“. Ось напр. у ч. 3—4 му рецензія на книжку д. Массіота „Levia“, в якій досить достается авторові цієї справді блазенської книжечки; ось друга рецензія на твори д. Ващенко, теж не можна сказати, щоб прихильна. І д.д. Массіотові, Ващенкові та иншим лишається тільки з свого боку обернути проти „Української Хати“ ту саму зброю, з якою вона виступає проти критики, і... я не знаю, чим редакція протикритичного журналу оборонятиметься од таких закидів після того, як анафематствовала, на своїх сторінках критику взагалі. І ще я боюсь, що отой д. Массіот в дуже близькому стоїть генетичному зв'язкові напр. до „Будочности“, що він просто пародірує, і досить вдатно пародірує, де-кого з найзнаменитших співробітників її. І що, як він своїм критикам з цього табору просто скаже: „врачу, ісцілися сам“—що йому на це наші лікарі можуть відповісти?

Ось до яких непорозуміннів доводить сучасний розгاردіаш, заснований на принципіальному акритицизмі, на свідомому запліщуванні очей на

свої хиби та вади. Ніяких це хиб, певна річ, не закриває, вони все одно, як те шило з мішка, витикаються сами на світ божий і тільки дужче врастають у такий вдячний ґрунт та родять на йому саме дрібне й непотрібне критиканство. В цьому величезне гальмо розвитку для всієї нашої національної справи, в цьому і причина, що критика у нас була не керовником та порадиником громадянства, а хиба тим лихом неминучим, якого спекатись тільки не можна, але яке більшість наших патріотів залюбки викинула б з національного багажу, як би тільки сила була. Тут корінь і тих істеричних криків, тих вигаданих і роздутих обвинуваченнів, тих претензій неймовірних до критики, яких зразки ми бачили вище.

А тим часом—ніяково про азбуку говорити, а доводиться—тим часом строгий, мовляв Куліш, критичний перегляд усього нашого надбання—це єдиний спосіб довідатись нарешті, яка з нас позитивна вартість, якого саме й скільки вкладаємо ми добра своєю роботою в загальнолюдську скарбницю. І тут не критицизм зайвий до шкоди і втрати доводить, а зайва поблажливість, бо все ж одно наше дуте добро не прийметься в ту скарбницю і нам же доведеться очима кліпати, коли те, з чим ми пишаючись на люде виходимо, одкинуть там, як непотрібне дрантя. Час уже нарешті сказати собі самим гірку правду в вічі й не тішитись по дитячому порожніми ілюзіями та очей на власні хиби не заплющувати. Це перший ступінь до того, щоб хоч на далі та правда не була для нас такою гіркою та колючою, щоб хоч на далі відчинились нам двері з тієї стадії довічних недоростків, у якій хотіли б—може й несвідомо—заперти нас наші патріотичні вороги критики. І з цього погляду

комичне та наївне, хоч і з присмаком обурення, питання д. Алчевської: „*хто доручав* різним добродіям“ критично ставитись до діяльності наших письменників, і старих і молодих однаково (д. Алчевська говорить про „обкидання болотом“ молодих, але ми вже бачили, скільки в тому правди)—таке питання брентить не тільки наївністю та комизмом. Наївне та комичне воно як-раз стільки, скільки авторка запитання не догадується й до себе самої його прикласти й показати нам формальну повновасть, якою і їй од когось було б доручено такі питання становити. Але воно, питання те, й обурливе в високій мірі, бо в принципі мертвить літературу, вбиває волю слова й у вільній республіці письменства силкується якихось безпомилешних та непогрішених пап насадити.

Один єсть на світі папа непогрішимий—він в Римі сидить,—та й то ортодоксальні навіть католики сором'язливо спускають очі, ту непогрішимість згадуючи. А то ми всі люде, всі чоловіки. Всі можемо і чужі помилки бачити, і сами помилятись. Не претендують на непогрішимість критики, але нехай же облишать такі надлюдські претензії й діячі інших родів літературної зброї, бо инакше література не літературою буде, а свого роду Ватиканом, де під покрівлею непогрішимости гнилизна та мертвотність буятимуть, де панове літератори для власної втіхи нікому непотрібні фонтани красномовности виставлятимуть, а звичайні смертні за кілька миль ті фонтани іншою дорогою оббігатимуть, щоб по інших місцях собі живої води пошукати. Бо яка ж живуща вода може бути там, де до письменника налазитимуть з питанням—хто доручив тобі писати критичні статі, а не вірші, наукові розвідки, а не оповідання? Якого розвитку

сподіватись там, де критику зацятькують з усіх боків? Яка література нарешті може істновати там, де письменники мають думку засісти в Рим, прибрашися в тогу папської непогрішимости? І що найцікавіше—ті, що своїми криками проти критики до верху сповняють сучасне письменство, не бачать суперечности тих криків з власним становищем, не знають навіть того, що й сами за критиків виступають, як не знав один з героїв Мольєра того, що говорить прозою. Я не буду запитувати, хто, напр. доручив д. Алчевській побивати критику своїми істеричними криками, до того ж говорячи явну неправду, але цікаво було б довідатись—як цей недогадливий критик критиків уявляє собі літературні стосунки і де бачить критерій для оцінки літературних творів? Чи в давності їхній, пишучи, напр., про злочинство критиків, що сміли говорити про „Будучність“ тоді, коли „ще багато з наших земляків не встигло ту часопись прочитати“? Чи в „одморожених пальцях“ літераторів, чи в чому іншому? І чому коли одна частина письменників—поети й белетристи—має право вимагати собі таких привилеїв, то друга—критики—мусить зректись їх і не шукати *ultimum refugium* в одморожених пальцях? І який нарешті, на божу милость, сенс в усіх отих криках проти критики, коли сами вороги її критиками виступають? Бо ж вимагаючи собі гимнів, повинні ж ці панове собою являти „образ кротости“ і не ганьбити, не кажу вже—критиків, а хоч би свого собрата, д. Массіота; повинні твердо додержувати тих відносин, коли „кукушка хвалить п'їтуха за то, что хвалить онъ кукушку“...

Такий зозулиний ідеал письменства носить перед обуреними сучасною звадою нашою спеція-

лістами од патріотизму. І нічого огиднішого за такий ідеал я не можу собі уявити, і глибоко переконаний, що на кожному путящому письменникові лежить повинність, поки перо в руках, протестувати й боротись проти цієї мертвотности, що більшого нам лиха накоїла, ніж сама найсуворіша критика. Я не знаю, чи можна хоч одне ймення дійсно талановитого письменника назвати, якого „вбила“ критика; зате десятки найменнів приходять на думку, яких безкритичність вивела в генії й тільки опісля час скинув з голов їхніх незаслужені німби. Чи допомогло це нашій національній справі і, з'особна, літературі, чи пошкодило—про це, думаю, говорити багато не треба. Півневі соловейком не бути, хоч би як хвалила його зозуля, та й ця од півневих компліментів не здужає дати нічого по-над те, що має од природи,—ну, то чого ж хочуть патріоти, які так улюбили зозулино-півнячу спілку, що на-зàхвaт силкуються завести її в письменстві?

Стара цештука—наше гвалтування проти критики і час би вже таку дитячу манеру здати до архиву, коли хочемо, щоб із нами серйозно люде рахувались. І тим більше, що ніяких аргументів за себе акритицизм виставити не може, а проти себе має їх занадто багато. Бо, перше, коли публіка, читачі мають право на всесторонню оцінку літературних творів, то як же можна цього права позбавити критиків, що являються насамперед читачами; бо, друге, погляд на критиків, як на людей „за что то сердитыхъ на авторовъ и говорящихъ имъ все напротивъ“, як формулує свої дитячі вражіння д. Королєнко,—це фантазія, яку можна простити малому хлопцеві, але не солідному літераторові; бо, третє, раз виступаєш на арену громадської роботи—а такою була, єсть і буде безперечно лі-

тература,—то май же сміливість вислухувати й неприхильну оцінку твоєї діяльності; бо, четверте, відносини зозулі й півня найменше сприяють літературі, а тільки вбивають її; бо... Я думаю, що без кінця й краю можна ставити все нові й нові „бо“, бо данна теза належить до азбуки людських стосунків. Я думаю, з другого боку, що соромно й говорити про азбучні істини перед людьми, що вже переступили поріг цієї немудрої премудрости. Я думаю, далі, що багато з наших літераторів, очевидно, за цей поріг ще не поступилися, коли доводиться, затаївши сором і червоніючи, про такі істини говорити. Я думаю нарешті...

Я про нашу літературу думаю,—про її становище і долю. Незавидне становище і гірка, можна сказати, доля її, коли існує цілий гурт літераторів, з якими тільки й можна заходити в розмову, одкинувши на бік усякий сором перед азбучними істинами. Чого можуть інших навчити ці люде, що сами не переступили порога елементарних істин? Яку пошану до літератури можуть збудити вони, що сами тієї пошани не носять у серці своєму? Як служитимуть вони інтересам літератури, коли цілком заступили їх інтересами літераторів, ставляючи в центрі усього світу власні особи? І який вплив така література без пошани до себе самої, без розуміння громадських інтересів, з егоцентричними претензіями може мати на громадянство? І чи добре навіть було б, як би вона його мала?

Фатальні це питання,—не для того чи іншого письменника фатальні, а для цілого письменства, коли доводиться їх ставити. Значить це, що дожились ми вже до останньої міри, проживаємо останні окрушини духової спадщини наших батьків. Значить

це, що життя собі йде у нас одним шляхом, а література іншим шкандибає, не оживлюючи одно одного. Значить це, що пропав для нас марно тяжкий досвід минулого і пережитого і майже нічогоісенко з його не навчилися ми. Значить це, що знов хоч од початку починай літературну роботу, обминаючи ті порожні місця, на які зайшли ми останніми часами,—місця з усякими невидними для людського ока пишними храмами Артеміди, де за жерців aurea mediocritas править, де лунають не свіжі та бадьорі голоси про істину, добро та красу загальні, а шамкають старечими ротами про ці вічні потреби людського духа в такому обмеженому й покаліченому вигляді, що нічого власне од їх і не остається. Пустиня якась, мертва точка, на якій так твердо ми засіли, що й знятись не можемо. Та чи й пробуємо, а не вгрузаємо тільки, борсаючись, ще більше?

Стара наша література свою службу вже вибула; діячі її один по одному сходять зо сцени. Що ж на переміну їм іде, який має вигляд отой наш „молодий сад будучини“, з яким мусимо ми зв'язувати свої надії? Адже, коли тільки ми хочемо бути ширими й без патріотичних окулярів дивитись на справу, то мусимо ж признати, що не великі ті надії. Опріче д.д. Стефаника, Винниченка, Олеся та ще двох-трьох із тих письменників, що появились за останнє десятиліття—кого ми можемо не тільки для свого хатнього вжитку оставити, а й перед чужі люде вивести? Та й то—д. Стефаник замовк, д. Винниченко переживає якийсь важкий кризис... А тим часом ціла фаланга молодих і наймолодших письменників будується десь по-за межами живого життя і, марно витрачаючи силу на нікому непотрібні витребеньки рафінованої вигадливості, не дає ніякої духовної поживи ні розумові, ні серцю чи-

тача. І публіка їх творів майже не читає, а коли ми, такі їм зненависні критики, й читаємо, то тільки з обов'язку, з тяжкої повинности, позіхаючи — читаємо на те, щоб зараз же забути. Вчитися ж і втіхи собі шукати всі ми — і читачі, і критики — йдемо до чужих людей, які дають нам те, чого на власному ґрунті бракує. Дають навіть чимало для того, щоб зрозуміти наш теперешній занепад і в літературі, і в громадському житті..

X.

Останній лозунг. — „Будьмо сміливі і щирі“. — Сміливість справжня і сміливість з позиченими очима. — Вимагання в літературній полеміці. — Сміливість д. Сріблянського і його „факт“. — Естет-Михайловський і „безкритичні ученики“. — Звідки взявся „факт“ д. Сріблянського. — Власним розумом. — Стежка в кущі. — Доморослий філософ. — Про щирість. — „Образь кротости“. — Лексикон вулишників і лексикон джентельменський — У кого наш джентельмен науку побірав? — Акт публічного безстидства. — Рогатий силогізм. — Колоритні фігури.

„Будьмо сміливі і щирі!“ — такий останній лозунг, що пролунав з сторінок „Української Хати“ устами д. Сріблянського. Правда, де-які преліминарії до цього лозунгу й перше стрівались у публіцистів згаданого журналу: все вони один одного підбадьорують та заохочують щось руйнувати, проти чогось протестувати, якусь національно-українську фронду справляти. Що таке мало бути зруйнованим, проти чого протест ішов та фронда — цього дізнатись не можна було: просто руйнування, просто протест, коли не лічити досить вже виразних особистих наскоків, заподіюваних час од

часу з надвичайним галасом, криком та вигуками. Звичайно, поки вигуки вигуками й лишаяться, до них можна ставитись цілком байдужно: подобається комусь стрясати повітря патетичними вигуками та загальними фразами—що ж, будьте ласкаві, бо кому ж це шкодить? Кортить когось сміливість свою зарекомендувати—нехай: опріч де-якої дрібненької самовтіхи, ніяких з того наслідків не буде. Але буває й інше. Трапляється, що сміливість (про щирість потім) з сфери порожніх згуків переходить на поле практичної діяльності,—і стаючи за єдину зброю сміливих людей, справляється і за науку, й за логику, й за найелементарніші вимоги звичайної пристойності, і загрожує все літературне й громадське життя затопити брудним потоком специфічної хлестаковщини. Під час таких моментів ставитись байдужно до сміливості вже не годиться. Доводиться серйозно говорити про неї, як про виразну ознаку часу, як про характеристичну рису де-яких громадських елементів. І хоч не хоч, а треба говорити, дарма що ця сміливість у таких здебільшого формах виявляється, про які волів би й не згадувати серед наших чергових літературних та життєвих справ.

Буває сміливість і сміливість. Єсть сміливість щира, одверта, горда з себе—смілива сміливість, дужа й міцна своєю внутрішньою силою та змістом. Така сміливість не корчиться й не викручується, коли їй якусь помилку завважити. Вона просто каже: так, помилка єсть. І після цього така сміливість має право сміливо в очі людям дивитись, бо ганьба не в тому, що чоловік чогось не знає й помиляється (ще той не народився, що все знав би), а ганьба—не знаючи, удавати знавця, ховати помилки під маскою всезнайства. Одверте признан-

ня своїх помилок—це найвища міра сміливості, — тієї сміливості, що не про зверхню форму дбає, а про внутрішній зміст, про суд власної совісти. І хоч би як тяжко помилявся чоловік, а така сміливість скидає з його всяку вину: її викупає ота сміливість і вибиває з рук зброю у супротивника свідомість, що людина бере на себе наслідки своєї помилки й відповідає за неї, не ховаючись. На жаль, такої сміливості не гурт серед людей: більшість не здатна знятись на високости об'єктивного суду над власними вчинками й згаданий прояв найвищої сміливості має за ганьбу собі: не вистарчає сміливості на справжню сміливість. Через те в житті здебільшого стріваємо инше. Де-хто просто змовчить, коли показати його помилку, і тим мовчки признає свою вину; тут теж єсть хоч невеличкий елемент хоч захованої сміливості—не зрікатись принаймні вини. Де-хто прибірає міну ображеного,—саму тільки міну, бо по суті образи в таких okazіях бути не може,—і голосно кричить про свою „образу“, про заподіяну йому кривду, і —характерно, що як-раз оця остання категорія людей найчастіше свсе удане обурення приперчує вигуками про сміливість. Здавалося б, що це й єсть найбільша сміливість, а тим часом рідко який з цієї категорії сміливих зможе після свого героїського вчинку видержати здивований допитливий погляд. І не диво. Це та сміливість, яку народня приказка посилає позичати очей у не дуже шанованих істот. Це та сміливість, що методом одного чиновника з творів Успенського (чує душа моя, що достанеться мені за такого немодного тепер письменника, та що ж діяти—люблю небіжчика!), заявить, що !Бога боятись треба, „а розсуждать мнѣ нѣтъ времени“. Це та сміливість, що пригадає, як якийсь із героїв Че-

хова, кривобоку тітку свого опонента і, як Харько Ледачий, попрохає зв'язати руки супротивникові, щоб зручніше „тарахнуть по морді“ (конче „по морді“!). Це та сміливість, що слово „бог“ неодмінно з маленької літери пише і повстає проти авторитетів, хоч разом розбиває лоба перед якимсь мизерним ідолятком. Зробивши все це, така сміливість, поблискуючи розбитим лобом і граючи позиченими очима, „скромно“ пишатиметься й вихвалатиметься: ось гляньте-но, який з мене сміливий суб'єкт, герой який... І на лихо, така сміливість—позичена, а через те криклива й боязка сміливість—панує серед тієї сірої маси звичайного міщанського обивательства, що намагається задавати тон у нашому житті тепер.

Д. Сріблянський не раз і не два являв про свою готовність вийти на смертний герц з міщанством. Д. Сріблянський виголошує про сміливість (знов таки, поки що, проминемо ширість). І такий у д. Сріблянського рішучий вигляд, що... аж Харьком Ледачим одгонить: рукава засукані, бойова постава і... прохання пошепки: „звеліть, щоб йому зв'язали руки“. Ми зараз підійдемо до цієї сміливої постаті з бойовим лозунгом на устах і приглянемося до неї ближче: вона того варта,—не як особа, звичайно, а як характерна позначка деяких наших літературних кругів, як зразок літературних звичаїв, що починають у нас заводитись. Але попереду кілька слів про те, чого можна вимагати від опонента в літературній полеміці.

Я не великого вимагатиму. Кажуть, що коли якомусь генералові довели, що військо не могло встояти на позиції, то він одказав: „храбрость не обязательна“. Здається—чудно: у війську „храбрость не обязательна“! Проте генерал мав рацію:

не може бути загальною повинністю те „безумство храбрых“, на яке тільки герої здатні, а не звичайна маса. Зате вона мусить виявити хоч мінімум добросовістності, зробити те, що їй під силу, держатися, поки це не вимагатиме надлюдської сили. Перекладаючи це з специфічно військової мови на звичайну, можна сказати, що для письменника може й не обов'язково мати оту найвищу марку сміливості, що не соромиться своїх помилок, зате тим більш обов'язкова для його елементарна добросовістність. Елементарна ж добросовістність вимагає од письменника, насамперед, не говорити про такі речі, яких не тямить—раз, не робити самому того, що гостро судить у супротивника—друге, й нарешті не підсовувати йому власних вигадок, а тим паче власних нісенітниць. Багато чого й ще вимагає елементарна добросовістність од письменника, але зазначені пункти—це той мінімум, нижче од якого спуститись—значить перестать бути письменником. Більшого чогось над ці найелементарніші вимоги не ставитиму цим разом і я до літературного супротивника, тим паче, що й цього досить буде для оцінки тієї сміливості, що голосно починає кричати про себе в нашому письменстві.

А тепер можна й до д. Сріблянського перейти, до його сміливості.

Вважаючи реалізм і натуралізм за одно („реалізм-натуралізм“—так таки просто й катає, сердешний!), д. Сріблянський, певна річ, не може взагалі дійти якогось ладу в літературних напрямках та в оцінці письменників. Не може—це його діло, але доти лиш, доки він для себе не може, доки прилюдно не виступає в ролі вчителя естетики й законодавця її норм. Але він виступає—і це вже наше ді-

ло, діло тих читачів, яких він береться навчати. Навчає ж д. Сріблянський так,—беру перший приклад, що на очі трапився: „Що *естет* з Михайловського був аби який, показує *факт непризнання ним Чехова*... Безкритичні ученики Михайловського,—язвить він далі,—страшенно не люблять, коли їм нагадати про той курйоз, вважаючи це за образу великому вчителеві“ („Укр. Хата“, VII—VIII, 498). Ясно, панове? Ясно. А ну, роздивімось.

Насамперед дозволю собі запитати, що то за „естет“ і до чого він тут, коли мова мовиться про Михайловського? Звичайною людською мовою естетами зветься одна категорія прихильників так званої чистої краси, що скрізь і всюди її тільки й шукають,—була колись така літературна секта, недобитки якої й досі, правда, по кутках озиваються. І з погляду звичайної людської мови з Михайловського, звичайно, не то „аби який“ естет не був, а просто таки ніякий, бо до письменства й життя з іншими зовсім вимаганнями він підходив. Пустивши своїм „естетом“ у Михайловського, д. Сріблянський тільки показав, що звичайнісеньких літературних термінів не розуміє, плутаючи схожі формально, але дуже далекі змістом слова. Вже й цього досить для характеристики письменника, що виступає навчителем естетики, але далі знайдемо більше. Далі йде „факт непризнання Чехова“—очевидно, по сусідству з тим комічним „естетом“, непризнання з погляду естетичного,—та іроничне кивморґ на „безкритичних учеників“. Мушу зробити маленьку прикрість сміливому д. Сріблянському: такого факта *не було*,—була, правда, досить нерозумна про це вигадка, хоч і не д. Сріблянському честь її належить. Скрізь, де тільки Михайловський торкався творчости Чехова, він признавав його великий та-

лант художника, отже з боку естетичного цілком добре його оцінив. Щоб д. Сріблянський більш не важився виявляти свою сміливість на Михайловському, я наведу тут кілька коротеньких цитат. „Г. Чеховъ пока единственный дѣйствительно талантливый беллетристъ“,—писав Михайловський ще тоді, коли Чехов тільки починав свою літературну кар'єру, і сконстатувавши брак у Чехова того, „что называется общей идеей или богомъ живого челоѣка“, Михайловський додає: „пусть онъ будетъ хоть по-этомъ тоски по общей идеѣ и мучительнаго сознанія ея необходимости“ („Сочиненія“, т. VI, 776, 784). Ці майже пророчі слова, що потім буквально таки на Чехову справились, показують, як глибоко розумів і цінив Чехова російський критик і якого сорта „факт“ сміливого д. Сріблянського. „Репутація (Чехова) очень опредѣленна,—пише Михайловський р. 1897,—сильный талантъ, который можетъ, конечно, промахнуться и слабой вещью, но которому, главное, какія-то обстоятельства мѣшають развернуться во всю мѣру своей силы“ („Отклики“, II, 120). „Конца г. Чехову еще далеко не видно“,—каже Михайловський р. 1900-го, називаючи Чехова письменником, „заявившимъ вполслѣдствіи одно изъ самыхъ видныхъ мѣстъ въ литературѣ“ („Послѣднія сочиненія“, I, 282, 305). Ще через два роки Михайловський себе зве „челоѣкомъ, всегда любовавшимся талантомъ г. Чехова“ („Посл. соч.“, II, 158), констатуючи величезну різницю між Чеховим початковою манери і Чеховим останніх літ. Здається, тепер я маю право запитати д. Сріблянського, куди обертається його іронія про „безкритичних учеників“ і де подівся так ганебно його „факт“,—де він узявся, це ми й без д. Сріблянського зараз скажемо. Ми-

хайловського творів наш сміливий критик очевидно не читав, зате певне прочитав недавно якусь давню полемичну проти його статтю з марксистського табору (завважу, до речі, що на кожній статті д. Сріблянського занадто вже "одбивається, шоб саме він читав недавно..."). Признаючи раз-у раз величезний художній талант Чехова, Михайловський по-первах негативно ставився до громадянської його байдужості. Це підхопили опісля марксисті і в розпалі полеміки пустили були легенду про „непризнання Чехова“. Згодом і вони її зреклися, але це осталося невідомим сміливому д. Сріблянському і, підхопивши забуту легенду десь з других чи третіх рук, він нині хизується перед Михайловським — „не видержує, мовляв, критики“! Це, певна річ, сказано сміливо і цю сміливість у „Раді“ зазначив д. П. Єфремов, порадивши критикові з „Української Хати“ обережніше поводитися з тим, чого не знає. Звичайно, коли вже д. Сріблянський зважився давати відповідь, йому треба було довести, що він знає, про що говорить, а як довести цього, певна річ, не можна, то або признатися, що він помилився, або хоч промовчати цей пункт, як промовчував багато дечого попереду. Замість такого натурального, здавалося б, учинку, д. Сріблянський стає в пишну позу і ще раз, стилем маніфеста, починає говорити про... свою сміливість: „Що до Михайловського. Коли він для когось недоторканий бог (!?), то це все таки не обов'язує нас кланятись йому поки ми сами не повіримо (?) йому. Обороняти бога не слід—він сам оборониться, коли має силу. Обороняти бога і вбивати (?) тих, що йому не кланяються—це привилей (!?) рабів і хамів, які, буває, служать панихиди (!?) своїм богам, не вірячи ні в своїх богів, ні в панихиди. До такої пу-

бліки належати не хочемо, з панихидниками пити науку з їхнього джерела (!?) не будемо,—маємо сміливість жити власним розумом“ („Укр. Хата“, IX, 571—572).

Сміливо, пишно—що й казати! Але чи не нагадує ця пишна постать, що висовує принцип „власного розуму“ й нехтує цілком невідому їй науку, отого героя однієї з п'єс Кропивницького, що всяку премудрість „із себе“ добуває? Добре жити „власним розумом“, та коли той „власний розум“ складається з чужих, всюду нахватаних обривків, то він далеко, дуже далеко може завести. Смішно, певна річ, і подумати, що Михайловський потребує оборони од д. Сріблянського, але тут навіть і не про оборону мова. Зверніть увагу: чоловікові делікатненько закидають, що він не знає того, про що говорить, а він, замість відповіді по суті, кидає про якогось бога, якісь панихиди і ховається врешті за більш комічною, ніж пишною фразою про „власний розум“. Таку тактику досить влучно схарактеризував був той же Михайловський: це, значить, як він казав, галаснути та й у кущі заховатись. Тільки на таку операцію й спромігся д. Сріблянський, „власним розумом“ живучи.

Стежку вь кущі „власний розум“ акуратно показує д. Сріблянському кожного разу, коли йому доводиться відповідати по суті. Йому, напр., завважають, що він плутає мету та ідеал з об'єктом, — „так, змішав,—сміливо, з власного розуму, пише д. Сріблянський,—бо мета і об'єкт в вищому філософському синтезі зливаються“ („У. Хата“, IX, 571). Подумаєш, який у нас філософ вишукався, та ще, видно, досить давньої школи, бо не як-небудь, а на Платона посилається, правда, тільки шматочок цитати взявши з чужих рук... Там,

звідки цей шматочок узято, єсть іще й „невещественный объект“, але власний розум, видимо, вже цілком не міг переварити цього звіря, кажучи влучним термином д. Сріблянського. Та коли б наш доморослий філософ хоч здалека, хоч одним краєчком уха чув щось про „ідеї“ Платона, а не тільки власним розумом жив, то певне подумав би, та й ще подумав перше, ніж пускати на люде отой свій „вищий філософський синтез“. Звичайно, бідолашний Платон тут ні до чого: він тут просто замість куша знадобився, в який треба д. Сріблянському заховатись, а тим часом з боку здається, що ховаючись у куші, він ніби ще й сміливість виявив. Сміливість, кажуть, городи здобуває, але на самій сміливості виїздити літераторів, ховаючись до того ж у куші за кожним разом—це вже занадто... як би сказати—сміливо чи що. Це вже надсміливість якась...

З сміливістю д. Сріблянського ми вже досить познайомились. Тепер черга на його „щирість“.

Стаття „Копролалія П. Єфремова“ повна нарікання на те, що опонент закидав його, д. Сріблянського, брудною лайкою і знає тільки „лексикон вулишників“. Жадного зразка тієї лайки, жадного виразу з „лексикону вулишників“ д. Сріблянський проте не подає. Я знов перечитав статтю д. П. Єфремова і зрозумів, чому так сталося: д. Сріблянському просто *не було чого навести*. Вже це одно щось недобре віщує для щирости д. Сріблянського,—ну та нехай: трохи переборщив у полемичному запалі чоловік, зате певне сам він, що найзвичайнісенькими виразами у супротивника шокирується, дасть нам зразок чемности, ввічливости, пристойности—суший „образь кротости“, одно слово. Отже маєте кілька виразів на адресу опонента з джентельменського лексикону д. Сріблянсько-

го:—хуліган, хам, останній вулишник, брехун, шахрай і т. и. і т. и.,—од цих добірних словечок джентельменської мови просто в очах рябіє. Що це за знак? Я ще раз перечитав статтю д. Сріблянського і зрозумів, як це сталося. На самому початку наш джентельмен розказує про спіткання своє з якимсь хуліганом. Побувавши в такому милому товаристві і звикши, як та трудовита бжілька, звідусіль у свій улук мед брати, д. Сріблянський і тут засвійчив усю манеру того добродія й досить добре її копіює в своїй статі. Звичайно—це його діло: як уміє, так і піє,—але на віщо ж тоді на інших обурюватись і вишукувати „лексикон вулишників“ у звичайнісеньких літературних виразах? І чому „власний розум“, що так до речі сміливого д. Сріблянського заводив у куші, покинув тепер „широкого д. Сріблянського на самому людному місці? Мені здається, що як-раз тепер би час джентельмену з „Української Хати“ сховатись у куші,—принаймні я не можу знайти іншого епитета до його полемичної манери, як—акт публічного безстидства, виконаний з усією сміливістю особи, що всякий сором згубила. До таких актів знизитись можна хіба тоді, коли людина не то вже про традиції письменства забуде, а навіть власним розумом перестане керуватись. Бо повинен же був підказати отой власний розум, що такі безсоромні акти, як уживання Пуришкевичевої словесности, на людях не одбуваються, а тим паче вь органі, який ніби то поважаєш; повинен же був джентельменський розум і ту елементарну річ своєму хазяїнові виявити, що не можна ж з ясним чолом свої власні брудні вигадки іншій людині накидати; повинен же був розум як-раз у цьому випадкові, коли вже чухався непереможно язик, показати стежку вь куші, щоб хоч друкар-

ського станка не бруднити. Правда, друкарська машина не червоніє, але мені, людині до „Української Хати“ сторонній, ославлений навіть за ворога їй—мені ніяково за цей журнал робиться, „по чоловічеству стыдно“. Це вже дійсно якась „копролалія“, непогамована нахильність до „заборних словечек“, якої не може подолати „власний розум“ отой, вихований на таких непристойних зразках, який був у д. Сріблянського. Це вже така сміливість і ширість, який на загально-людській мові знайдеться досить недвозначне наймення. Я не бігтиму навипередки з д. Сріблянським і не скажу того наймення,—нехай „власним розумом“ доміркується. Можу тільки допомогти трохи, та й то знаючи непереможну охоту д. Сріблянського до „правильних силогизмів“. У першій статі своїй д. Сріблянський наводить зразок одного „правильного силогизма“, але як своїм звичаєм він і там наплутав і вигадав щось схоже до силогизма рогатого, то я можу подати на увагу логичним здібностям нашого філософа ще один зразок з тієї ж категорії: чого д. Сріблянський не загубив, те він має; рогів д. Сріблянський не загубив,—значить... Нічого не значить. Рогів д. Сріблянський таки не має, бо коли б йому, не дай Боже, до його сміливості й ширости та ще роги, то... я не знаю, що б то й було тоді.

Не за-для д. Сріблянського зняв я мову про сміливість та ширість. Як літератор—він людина з кожного погляду скінчена: чи буде він писати далі, чи ні, а своєю останньою „копролалією“ саме по собі добру склав для себе епітафію, пляму од якої в усякім разі не так то легко можна змити. Розмовляти з скінченим добродієм—чи що ж може? Мене цікавить тепер інше: як така скінчена людина, що на все має один рецепт—оту голу

сміливість, власним розумом керовану, що не додержує найелементарніших вимог звичайнісенської пристойності—не кажу вже про літературну етику—як вона може грати першу скрипку в органі, що поважає себе і достоїнство друкованого слова шанує? Таке питання треба поставити, бо єсть учинки, які переходять усяку міру толерантності, і навіть зрозумівши, прощати їх не можна. Тим більше тепер не можна прощати, коли тільки починає вироблятися наша преса й через те особливо старанно треба додержувати добрих звичаїв та традицій письменства.

Страшно за наше письменство робиться... Невже наближаються часи, коли того „званія“, яке Щедрин у заповіті синові виставляв за найвище на землі, треба буде соромитись? Невже тип літератора, „власним розумом“ сміливого і широкого, зробиться пануючим? Пересторогу ми вже маємо. Не один такий д. Сріблянський у нас,—знайдеться й ще де-кілька таких само колоритних своєю „сміливістю“ фігур, що одна по одній починають вдиратись до письменства, вносячи сюди огидну атмосферу базарних звичаїв, особистих рахунків, пасквілянства і т. и., що труп'ячим духом наповняє повітря. Дихати важко стає в такій атмосфері й треба подумати, щоб якось прочистити її, поки не пізно ще...

...немає нічого, що б могло бути причиною такої зміни. Це, мабуть, тільки той самий процес, який ми називаємо "зміною".

В „Українській книгарні“

Київ, Безаківська, 8.

Того ж автора продаються книжки:

Въ поискахъ новой красоты. К. 1902. Ц. 30 к.

На мертвой точкѣ. К. 1904. Ц. 30 к.

Литературный Бакавентура. К. 1905. Ц. 15 к.

Бытописатель переформенной Украины. К. 1905. Ц. 9 к.

Замѣтки на текущія темы. К. 1905. Ц. 9 к.

Памяти В. В. Лесевича. К. 1905. Ц. 9 к.

Національне питання в Норвегії. Львів, 1902. Ц. 15 к.

Офіційна критика на Шевченка. Львів, 1907. Ц. 10 к.

Шевченко й українське письменство. К. 1907. Ц. 5 к.

Марко Вовчок. Літературна характеристика. К. 1908. Ц. 10 к.

Літературний намул. К. 1908. Ц. 15 к.

Карпенко-Карий. Літературна характеристика. К. 1908. Ц. 15 к.

Тарас Шевченко. Життя його та діла. Вид. „Просвіти“. К.
1908. Ц. 10 коп.

Єврейська справа на Україні. К. 1909. Ц. 15 к.

Гнучка чесність. К. 1909. Ц. 5 к.

Між двома душами. К. 1909. Ц. 5 к.

З громадського життя на Україні. С.П.Б. 1909. Ц. 20 к.

Склад видання
в „Українській книгарні“,
у Київі, Безаківська, 8.

В серії „НАШ СПРАВИ“ досі вийшли
оці брошури:

1. Єфремов С.—Літературний намул. К. 1908
Ц. 15 к.
2. Єфремов С.—Єврейська справа на Україні,
К. 1909. Ц. 15 к.
3. Єфремов С.—Гнучка чесність К. 1909
Ц. 5 к.
4. Єфремов С.—Між двома душами. К. 1909
Ц. 5 к.
5. Матушевський Ф.—Вол. Антонович. К. 1909
Ц. 8 к.
6. Білоусенко О.—Холмська справа. К. 1909
Ц. 5 к.
7. Приходько В.—Непевні елементи в українстві
К. 1909. Ц. 5 к.
8. Єфремов С.—З громадського життя на Україні
С.П.Б. 1909. Ц. 20 к.
9. Єфремов С. Муза гніву та зневіря. К.
1910, Ц. 8 к.
10. Єфремов С.—Фатальний вузол. К. 1910.
Ц. 20 к.

Ціна 20 коп.

Зруб 63 кон (1986г)
2009
РА

868